

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Тетяна Кузнець

Населення Уманщини в XIX – на початку XX століття

Науково-дослідна
лабораторія
“Історичне
краєзнавство
Уманщини”
Кафедра історії
України

УДК 314(477.46)"18"

ББК 60.74Укр

К89

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. Я.С. Калакура
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка);
д-р іст. наук, проф. В.П. Шевчук
(Національна Академія оборони України)

*Рекомендовано до друку вченою радою
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(протокол № 14 від 17 листопада 2004 року)*

Кузнець Т.В.

К89 Населення Уманщини ХІХ – початку ХХ століття : Монографія. – К.:
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2005. – 195 с.

ISBN 966-594-578-5

Книга містить аналіз статистичних даних про населення Уманського повіту Київської губернії впродовж ХІХ – перших десятиліть ХХ століття. З'ясовується чисельність, національний та соціальний склад, освітній рівень, розподіл за головними групами занять мешканців значного регіону Правобережжя. Головну увагу приділено аналізу матеріалів демографічних переписів 1897 року та трьох переписів початку ХХ століття: 1917, 1920 і 1923 років. Осібно виділений матеріал про мешканців повітового міста Умані.

Для істориків, краєзнавців, учителів, студентів, усіх, хто захоплюється українською історією та краєзнавством.

УДК 314(477.46)"18"

ББК 60.74Укр

ISBN 966-594-578-5

© Кузнець Т.В., 2005

ПЕРЕДМОВА

Історична територія Уманщини досить велика. Вона окреслюється такими межами: на заході – р. Буг від гирла Удича до гирла Синюхи, на півдні – р. Синюха, на сході – р. Гірський Тікич, на північному заході – лінія від р. Тікича до гирла р. Удича.¹ Ця територія має нерівну поверхню, нею проходять відлоги Карпатських гір, а безліч дрібних річок утворюють яри. Геологи визначають територію Уманщини у зв'язку з так званим гранітовим краєвидом, що займає багато місця на Правобережній Україні та заходить на південь, на територію Степової України й Запорожжя.² А оскільки граніт не пропускає води, то утворилось тут більше, як в інших регіонах, озер та річок. Це не могло не впливати на процеси колонізації цього краю і, певною мірою, природно-кліматичні умови та геополітичне розташування визначили напрями історичного розвитку нашого краю. Як свідчать археологічні дослідження, він здавна був густозаселеним і окрім окремих періодів "руїни" залишався таким впродовж століть. І в найдавніші часи, і в польсько-литовську добу ця територія активно залюднювалась, а відійшовши за третім поділом Речі Посполитої (1795 р.) до Росії, являла собою регіон з багатонаціональним складом мешканців.

З 1796 року до квітня 1923 року землі Уманщини були об'єднані в адміністративно-територіальну одиницю – Уманський повіт Київської губернії. Впродовж 127 років його існування межі повіту практично не змінювалися. Він поділявся на 18 волостей і

включав приблизно 200 населених пунктів. Їх статус змінювався і тому в різні роки існування Уманського повіту у 18 волостях нараховувалась різна кількість містечок, сіл, хуторів і т. д. Так, на кінець XIX ст. в Уманському повіті були такі населені пункти:

1 місто;	2 урочища;
8 містечок;	1 посьолок;
144 села;	3 з.-д. станції;
14 "деревень";	3 з.-д. будки;
9 хуторів;	1 помістя.
15 ферм;	

А в 1905 році статус містечок мали вже 9 населених пунктів, зокрема: Соколівка, Дубова, Торговиця, Антонівка (Русал. волості), Буки, Іваньки, Шаулиха і Тальне. "Деревень" стало 12, а селами рахувалися 143 населених пункти. Містечка, села і "деревни" повіту за даними 1905 року представлені в Додатку А. Ці більші і менші населені пункти були розташовані на території в 3 774,2 кв. версти. Саме такою була площа Уманського повіту і за її величиною він був третім серед 12-ти повітів Київської губернії.

В населених пунктах Уманського повіту мешкало багатонаціональне населення. Розташування нашого краю на межі прадавньої осідлості і кочового степу та перебування його під монголо-татарською, а згодом – литовсько-польською і нарешті – російською владою, зумовило формування різноетнічного населення Уманщини. Впродовж XIX – на початку XX ст. в повітовому місті Умані, містечках і селах повіту мешкали українці, євреї, росіяни, поляки, німці та представники інших етносів. З'ясування їх чисельності, національна та релігійна ідентифікація, дослідження соціальної структури, вікового складу, освітнього рівня мешкан-

ців нашого краю сприятиме поглибленому вивченню історичного минулого регіону, а відтак і всієї України. Тому метою пропонованої публікації є дослідження населення Уманського повіту, яке в силу низки чинників було багатонаціональне за складом, різноманітне за соціальною диференціацією та багатострокате за видами занять. Ця проблема викликає не тільки науково-пізнавальний інтерес, а вивчення її має й чималий виховний потенціал. Адже всебічне вивчення населення краю живить патріотичні почуття, викликає гордість за наших предків, що збагачували матеріальну і духовну культуру не тільки конкретного регіону, а й усього народу України.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XIX – перші десятиліття XX ст., а точніше верхньою межею є 1923 рік, коли була здійснена нова адміністративна реформа і губерньсько-повітовий поділ був замінений поділом на округи. Географічні межі охоплюють Уманський повіт, який об'єднував землі так званої Уманщини.

Наукова новизна пропонованої роботи полягає в тому, що в ній вперше на регіональному рівні узагальнені і проаналізовані дані офіційної демографічної статистики кінця XIX – початку XX століття. В такій постановці ця проблема ще не набула висвітлення в історичній науці. А відтак практично відсутня історіографія досліджуваної теми.

Джерельну базу дослідження складають матеріали демографічних переписів, зокрема: першого всеросійського 1897 року, незавершеного перепису 1917 року, другого всеросійського 1920 року та загальноміського 1923 року. Частково використана демографічна статистика, що передувала перепису 1897 року, а також з порівняльною метою почерпнуті деякі дані з перепису 1926 року. Допо-

внюють джерельну базу праці російських і українських демографів, з яких взяті демографічні показники в цілому по Київській губернії. Матеріали видруковані Центральним Статистичним Комітетом Російської імперії та публікації Статистичних Бюлетенів України уможливили здійснення аналізу населення Уманського повіту і деяких порівняльних характеристик, зокрема дослідження динаміки чисельності мешканців нашого краю впродовж досліджуваного періоду.

В ході аналізу статистичного матеріалу автором складено більше 50-ти таблиць, які ілюструють зміни в чисельності населення Уманського повіту, розкривають його національний та соціальний склад, освітній рівень тощо. Територія Уманського повіту представлена картою, що являє собою фрагмент карти Київської губернії, яка додавалася до Київського земського календаря на 1914 рік. Поділ повіту на волості, кількість містечок, сіл та "деревень" в кожній волості, кількість землі та дворів у цих населених пунктах представлено у Додатку А. Загалом ці матеріали унаочнюють та ілюструють демографічні показники по Уманському повіту, а також увиразнюють місце цієї адміністративно-територіальної одиниці в структурі Київської губернії.

Автор сподівається, що ця коротка історична розвідка зацікавить краєзнавців, істориків, студентів та учнів, які вивчають історію Уманщини. Свідомий автор і того, що цей скромний внесок у дослідження регіональної історії не без шороховатостей та вузьких місць. Однак наявність їх не є наслідком дослідницького недбальства, а швидше зумовлена фрагментарністю джерельної бази. Завершуючи передмову, хочу висловити надію на конструктивні зауваження та співпрацю з усіма дослідниками історії нашого краю.

РОЗДІЛ І

УМАНСЬКИЙ ПОВІТ У ДЕМОГРАФІЧНІЙ СТАТИСТИЦІ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В результаті трьох поділів Польщі Правобережна Україна була включена до складу Російської держави і на її територію поширювався новий адміністративний поділ. Вже після другого поділу в 1793 році була утворена Київська губернія на правому боці Дніпра. А ще раніше, 8 грудня 1792 року, відібрані від Польщі українські міста були включені у повіти приграничних російських губерній, при чому до Київського повіту ввійшли Канів, Корсунь, Богуслав, Васильків і Димер, які указом 29 жовтня 1796 року отримали статус повітових містечок. Указом від 30 жовтня 1796 року російський імператор Павло розпорядився утворити з центром у Києві осібну губернію з відібраних від Польщі земель. Київська губернія в дореволюційних межах була утворена 29 серпня 1797 року в складі 12 повітів з містами, відчисленими від Волинської, Брацлавської і Вознесенської губерній. Повіти були визначені такі: Київський, Черкаський, Чигиринський, Катеринопільський, Уманський, Липовецький, П'ятигорський, Сквирський, Махнівський, Радомишльський, Богуславський і Васильківський. В 1798 році замість Катеринопільського був сформований Звенигородський повіт. В 1799-1846 роках

кордони і кількість повітів змінювали, але знову повернулися до 12 повітів.¹ Але в другій половині XIX ст. вони були такі: Київський, Бердичівський, Васильківський, Звенигородський, Канівський, Липовецький, Радомишльський, Сквирський, Таращанський, Уманський, Черкаський і Чигиринський.

В ході революційних перетворень початку XX ст. знову відбулися зміни в адміністративному поділі Київської губернії: деякі повіти від неї від'єднували, а потім знову повертали, змінювали повітові центри тощо. Та в ході цих перетворень кордони повітів не змінювалися (за виключенням Радомишльського), а Уманський повіт залишався не змінним. Лише районування 1923 року змінило адміністративний поділ, торкнувшись границь не тільки повітів, а й волостей. Замість бувших повітів було утворено 7 округів: Київський, Білоцерківський, Бердичівський, Малинський, Уманський, Шевченківський (з центром в м. Корсунь) і Черкаський. Вони об'єднували різні частини колишніх повітів. А в середині 1924 року ще раз були змінені адміністративні межі губерній України, а також – округів, районів і сільських товариств Київської губернії.²

Уманський повіт серед 12-ти повітів Київської губернії займав третє місце за величиною площі після Радомишльського та Київського. Його площа була рівною 3 774,2 кв. верст. Він займав саму південну частину Київської губернії, межуючи з Подільською та Херсонською.³ Північні межі Уманського повіту прилягали до Липовецького, Таращанського і Звенигородського повітів Київської губернії, західні – до Гайсинського повіту Подільської гу-

бернії, південні – до Балтського повіту тієї ж губернії, а східні – до Звенигородського Київської губернії та Єлизаветградського повіту Херсонської губернії. Адміністративно він поділявся на 18 волостей, а повітовим центром було місто Умань, яке за кількістю мешканців посідало друге місце після Бердичева серед повітових міст губернії. В Уманському повіті, за переписом 1897 року, мешкало 320 744 особи і він за чисельністю населення був другим після Київського повіту, де жителів було 541 483 особи.⁴ Густота заселеності території повіту складала в середньому 84,98 на одну квадратну версту. Тобто це була густозаселена частина Київської губернії, адже цей показник в середньому для всієї губернії складав 79,71 душ на версту.⁵

Реформа 1923 року, про що вже йшлося вище, змінила адміністративний поділ Київської губернії: замість повітів було утворено 7 округ (чи округів), замість 247 волостей, на які поділялися повіти губернії, з'явилося 112 районів. Уманська округа з центром в м. Умані складалася з бувшого Уманського повіту, 8-ми волостей Липовецького повіту, 2-х волостей і сіл Стадниці та Клюки Таращанського повіту, 4-х волостей Звенигородського повіту й Севаст'янівської волості Подільської губернії. Площа Уманської округи була 7 511 кв. верст (або 8 548 км²). Як і Уманський повіт, за величиною площі вона займала теж третє місце по губернії після Київської та Малинської округ. Адміністративний поділ Уманської округи був таким: 15 районів, 254 сільські ради, 638 поселень різного типу. В окрузі мешкало 631 154 особи і вона за кількістю жителів була четвертою після Білоцерківської, Шевченківської та Київської округ.

Уманський повіт

(Фрагмент карти Київської губернії, що додавалась до Київського земського календаря на 1914 рік)

Територія колишнього Уманського повіту в складі Уманської округи була поділена на 9 районів: Бабанський, Букський, Ладжинський, Маньківський, Підвисоцький, Тальнівський, Тальянківський, Уманський і Христинівський. Інші 6 з 15 районів округи об'єднували територію раніше сусідніх з Уманським повітів. Причому всі поселення бувшого Уманського повіту входили до складу саме цих 9-ти районів Уманської округи, за виключенням Охматова. При повітовому поділі, частина цього села відносилась до Уманського повіту, а частина – до Таращанського. В ході районування, це село було об'єднане і включене в Жашківський район Уманської округи. В 349 поселеннях названих 9 районів, територія яких складала Уманський повіт, мешкало 396 976 осіб. Виділення цієї кількості мешканців 9 районів з усієї чисельності населення Уманської округи дозволяє прослідкувати динаміку кількості жителів Уманщини впродовж другої половини XIX ст. і перших двох десятиліть XX століття.

Таким чином, не зважаючи на адміністративні зміни на протязі означеного періоду, є реальна можливість встановити чисельність населення Уманщини на кількох важливих етапах історичного розвитку, а відтак, з'ясувати динаміку народонаселення цього краю і, по-можливості, дослідити національний, конфесійний, соціальний склад населення, віковий поділ та освітній рівень мешканців півдня Київщини. Загальна кількість населення Київської губернії, як і кожного повіту зокрема, в т. ч. і Уманського, постійно змінювалося внаслідок народження, смертей, еміграції та іміграції місцевих мешканців. Тому цікавим є загальний резуль-

тат дії всіх названих причин, дослідження якого дозволяє встановити кількість населення в певні проміжки часу. В Російській імперії був проведений всього один загальний перепис населення в 1897 році, а на початку XX століття їх було три – в 1917 і 1920 роках та загальноімський в 1923 році. Необізнаному читачу може здатися, що демографічна статистика XIX ст. вивчена слабше. Але при глибшому знайомстві з матеріалами переписів населення, все, як-то кажуть, стає на свої місця. Бо єдиний демографічний перепис XIX ст. був набагато ґрунтовнішим, ніж три переписи початку XX століття.

По відношенню до всіх статистичних досліджень вказують, що "душа всякої статистики – порівняння", але це твердження найбільш принагідне при статистичному вивченні населення. Тому підходячи до характеристики населення Уманського повіту за даними трьох переписів —1897, 1920 і 1923 років – двічі вдамося до порівняння. По-перше, наведемо дані про чисельність населення, що передували перепису 1897 року і представимо вираховану демографами приблизну кількість населення Уманського повіту в 1917 році. Перші – увиразнять результати перепису 1897 року, а дані за 1917 рік будуть віховими між періодом відносної стабільності та зменшення населення краю, яке було зумовлене революційними подіями та їх наслідками. По-друге, з метою порівняння наведемо відомості про населення всіх повітів Київської губернії. Таким чином загальногубернське тло увиразнить цифрові показники населення Уманського повіту і сприятиме виділенню загальних тенденцій в демографічних процесах регіону.

Таблиця 1.

Населення Київської губернії в 1845, 1897, 1917 і 1920 рр.

№ з/п	Повіти	1845 р.	1897 р.	1917 р.	1920 р.	На 100 осіб в 1845 році припадає в:			На 100 душ в 1917 році припадає в 1920 р.	На 100 чоловіків у 1917 припадає чоловіків у 1920 р
						1897 р.	1917 р.	1920 р.		
1	Бердичівський	169428	279695	327871	275456	165,1	193,5	162,6	84,0	81,6
2	Васильківський	152947	315823	372311	343096	206,5	243,4	224,3	92,1	91,8
3	Звенигородський	130811	274704	331184	295239	210,0	253,2	225,7	89,1	86,8
4	Канівський	137119	268860	324241	312808	196,1	236,5	228,1	96,5	94,2
5	Київський	174580	541483	819709	727011	310,2	469,5	416,4	88,7	88,6
6	Липовецький	121576	244825	269048	212348	174,2	221,3	174,7	78,9	76,5
7	Радомишльський	145913	315629	398479	398496	216,3	273,1	273,1	100,0	99,1
8	Сквирийський	134681	251257	283302	258702	186,6	210,4	192,1	91,3	89,1
9	Гарашанський	132932	245752	278426	250293	184,9	209,4	188,3	89,9	87,7
10	Уманський	155701	320744	406552	385834	206,0	261,1	247,8	94,9	92,9
11	Черкаський	137795	307542	355341	388381	223,2	257,9	281,9	109,3	113,4
12	Чигиринський	111178	225915	260724	272189	203,2	234,5	244,8	104,4	103,1
	По губернії	1704661	3559229	4427218	4119853	208,8	259,7	241,7	93,1	91,9

Дані таблиці ілюструють збільшення чисельності населення Уманського повіту в період 1845-1917 років і зменшення кількості його мешканців у 1917-1920 роках. Аналогічною була динаміка чисельності населення і інших повітів губернії. Вийняток склада-

ли лише Радомишльський, Чигиринський та Черкаський повіти, у яких сталося не значне збільшення мешканців в 1917-1920 роках. За кількістю жителів Уманський повіт займав 3-є місце серед інших повітів Київської губернії у 1845 році, 2-е – у 1897 і 1917 роках і на 4-е перемістився за даними 1920 року.

Далі, коментуючи наведену вище таблицю, варто дати ще й такі пояснення. Дані про чисельність населення повітів Київської губернії за 1845 рік представив академік М.В. Птуха.⁶ Він стверджував, що показники 1845 року були зібрані "через местные начальства" і статистичними органами доповнені з інших джерел, до того ж здійснювані підрахунки велись настільки точно і скрупульозно, що вони є найбільш достовірними з усіх попередніх даних. Саме тому для аналізу чисельності губернії він взяв їх за вихідні.

Наступна графа таблиці – дані перепису населення 1897 року. Хоч і з певними умовностями, але цей демографічний перепис найбільше з усіх відповідав науковим нормам. Тому прийнято вважати, що його результати є найбільш достовірними. Дані перепису 1917 року неповні (зокрема, відсутні по м. Умані, про що йтиметься далі) і тому в деякій мірі доповнені матеріалами перепису 1916 року, коли реєструвалося тільки наявне на час перепису населення. В ході перепису 1917 року, окрім наявного населення, відмічались також тимчасово відсутні. Зрозуміло, що в ті роки переважну частину тимчасово відсутніх складали чоловіки, що були мобілізовані до війська чи перебували у полоні. Частина їх до моменту перепису вимерла і тому результати його відносно

населення, що звично мешкало на території Київської губернії, де ще перебільшені, не кажучи вже про те, що тимчасово відсутні в однієї місцевості могли потрапити в наявне населення іншої місцевості тієї ж губернії. Та все ж було взяте наявне населення з урахуванням тимчасово відсутніх, бо інакше виходило б, що чоловіків в кожному повіті в 1917 році було менше, ніж 20 років назад. З двох недосконалих способів з'ясування дійсної кількості населення був обраний менш неправильний. Таким самим був підхід і до результатів перепису 1920 року, тобто до наявного населення добавлялись тимчасово відсутні, яких тоді було вже значно менше. Окрім того, перепис 1920 року не був всеохоплюючим, в деяких регіонах він взагалі не проводився – це по-перше. А по-друге, частина зібраного матеріалу була втрачена і при остаточних підрахунках вдавались до приблизних узагальнень. Тому загальною заувагою до всіх трьох переписів – 1897, 1917 і 1920 років – і статистичних показників 1845 року є те, що вони не можуть претендувати на абсолютні величини і лише в загальному характеризують народонаселення регіону.

Нижче наведемо дані про тимчасово відсутніх під час демографічних переписів 1917 і 1920 років, а також відсоткові показники чисельності осіб, підрахованих не на основі перепису 1920 року, а приблизно узагальнені на основі інших різних джерел. Це уможливить оцінку кінцевих показників в плані достовірності і точності.

Таблиця 2.

Тимчасово відсутні на момент переписів 1917 і 1920 років:

№ з/п	Повіти	Були тимчасово відсутніми в:						% підрахованого на-селення до всього на-явного в 1920 році
		1917 році			1920 році			
		Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	
1	Бердичівський	35321	1585	36906	4436	1052	5488	17,2
2	Васильківський	34343	2727	37070	2909	740	3649	29,9
3	Звенигородський	42447	2311	44758	4421	842	5263	15,8
4	Канівський	39444	2497	41941	1997	356	2353	61,2
5	Київський	29788	2938	32726	11489	8663	20152	11,3
6	Липовецький	32259	1789	34048	5054	478	5532	6,9
7	Радомишльський	40092	1993	42085	3163	918	4081	46,4
8	Сквирський	34923	1950	35973	6610	927	7537	8,0
9	Таращанський	31972	1564	33536	4786	751	5537	35,0
10	Уманський	46935	2093	49028	8056	904	8960	24,0
11	Черкаський	35981	3338	39319	відомостей			86,3
12	Чигиринський	35045	5704	40749	не має			100,0
	По губернії	437650	30489	468139	52921	15631	68552	36,0

Як показують наведені підрахунки, в цілому по Київській губернії більше однієї третини населення (36%) лишилось не переписаним, в т. ч. ні одного повіту повністю переписати не вдалося. Найточніше було враховане населення Липовецького, Сквирського та Київського повітів. В Уманському повіті не була описана майже четверта частина (24%) населення. Перепис 1920 року в Київській губернії проходив за виключно складних

обставин і тільки завдячуючи організаторській роботі Київського Губернського Статбюро вдалося здійснити демографічні підрахунки. Цим зумовлені і певні неточності в кінцевих результатах перепису. Числа останнього стовбця наведеної таблиці показують в яких повітах підрахунки здійснені методом приблизних узагальнень і тому кінцеві результати менш достовірні. В більшості повітів в 1920 році кількість населення менша, ніж в 1917 році і очевидно не випадковість, що це саме ті повіти, в яких населення переписувалося, а не вираховувалося, в той час як для повітів Черкаського, Чигиринського і, частково, Радомишльського та Канівського характерне деяке збільшення населення в 1920 році, що в реальності було маловірогідним. Не зовсім зрозумілою є статистика по Уманському повіту, особливо дані за 1917 рік. На 1 000 чоловіків в повіті, без м. Умані, в 1897 році приходилась 1 021 жінка, а в 1917 році – всього 1 018 жінок. І це в той же час, коли в умовах військового часу закономірним було збільшення кількості жіночого населення. Таке незрозуміле співвідношення між чоловічим та жіночим населенням було і в Чигиринському та Канівському повітах. Загальна втрата населення губернії за три роки з 1917 по 1920 рік, за тодішніми статистичними показниками, становила 6,9%.

Зіставлення процентів населення, вирахованого приблизними узагальненнями, і його плюсового чи мінусового приросту по окремих повітах дозволяє припустити, що або перепис 1920 року не повністю врахував наявне населення, або приблизні підрахунки привели до перебільшення кількості в порівнянні з дійсністю.

З'ясувати це точно практично неможливо. З одного боку, у Київського Губстатбюро не було впевненості в тому, що перепис 1920 року в силу об'єктивних причин був доведений до кінця, про що йшлося у передмові до 1 тому 1 випуску "Статистика України. Население Киевской губернии по данным переписи 1920 г."⁷ Правда, просто втрачені матеріали були замінені приблизними підрахунками. З іншого боку, дані 1917 року частково взяті з перепису 1916 року, а частково (для чоловічого населення) по окремих населених пунктах просто перебільшені. Адже кількість тимчасово відсутніх в 1917 році досягла майже півмільйона душ (20,7% для чоловіків і 1,3% для жінок), в той час, як в 1920 р. ці числа були – 2,7% для чоловіків та 0,7% для жінок. Жіноче населення теж зменшилось: в цілому по губернії з 2 289 296 осіб в 1917 році до 2 155 216 осіб в 1920 році (на 5,9%), в той час, як чоловіче зменшилось ще більше – на 8,1%. Уже одна ця обставина примушує визнати, що матеріали перепису, не дивлячись на всі його дефекти та шороховатості, були значно ближчими до дійсності, а ніж підрахунки опосередкованим шляхом, які привели до безсумнівного перебільшення кількості населення губернії. В цьому можна остаточно переконатися, уважно переглянувши показники останнього стовбця таблиці № 2, де вказано скільки чоловіків було в 1920 році на 100 чоловіків в 1917 році.

Звертаючись до таблиці № 1, інтерес викликає розгляд відносних величин, що характеризували зростання населення в повітах. Приймаючи дані 1845 року за 100, бачимо, що населення губернії

за 52 роки зросло більш, ніж вдвічі (259,7%). Найбільшим був відсоток по Київському повіту, що пояснювалось швидким зростанням самого міста Києва. З інших повітів губернії, до 1917 року найшвидше зросли: Радомишльський, Черкаський, Звенигородський і Васильківський, а найменше – Бердичівський і Таращанський. Кількісні показники 1920 року в порівнянні з 1917 роком показують значне зменшення населення в Липовецькому (21,1%) і Бердичівському (16%) повітах. В 5-ти повітах зменшення біля 10% в кожному, в Канівському воно становило всього 4,5%, а в Уманському – 5,1%. Повіти Черкаський і Чигиринський показують значне і, ймовірно, неправдоподібне зростання населення від 1,5 до 3 з лишнім в рік. Відкидаючи ці, очевидно, не вірні показники, М.В. Птуха припустив, що зменшення населення Київської губернії складало 9,2%, що могло бути деяким перебільшенням, так як важко припустити достовірність такої втрати населення за три роки по Липовецькому та Бердичівському повітах. Оперуючи наведеними матеріалами, він оцінював ці втрати приблизно в 9-10%, що підтверджували деякі інші підрахунки, зокрема втрати чоловічого населення Київської губернії. Тому нижче наведемо дані про числове співвідношення чоловічої та жіночої статі серед мешканців повітів губернії.

Таблиця № 3.

Повіти	На 1 000 чоловіків припадало жінок									
	Серед всього населення в:				Серед населення повітових міст в:					
	1845 p.	1897 p.	1917 p.	1920 p.	1845 p.	1897 p.	1917 p.	1920 p.	1923 p.	1845 p.
Бердичівський	1035	1030	1045	1104	1125	1036	1223	1201	1162	1008
Васильківський	1003	1027	1085	1093	1138	1098	1135	1135	1095	995
Звенигородський	1028	1027	1032	1087	1126	844	1221	1145	1157	1022
Канівський	1006	1052	1035	1085	1034	1060	1050	1083	1110	1005
Київський	1038	935	1185	1188	1034	833	1236	1275	1160	1040
Липовецький	991	1031	1044	1109	934	1030	1036	1172	1155	993
Радомишльський	1015	1024	1050	1069	900	1043	1176	1188	1102	1019
Сквиірський	1050	1019	1031	1081	944	990	1162	1197	1152	1055
Таращанський	1001	1023	1035	1087	1096	1038	1050	1106	1132	996
Уманський	987	1025	1018	1081	1027	1069	-	1230	1143	984
Черкаський	1034	1026	1089	1050	981	941	1269	1180	1194	1038
Чигиринський	994	1036	1012	1037	908	1108	1090	1064	1219	998
По губернії	1016	1014	1069	1097	1049	913	1216	1239	1157	1012

Відразу відмітимо, що з чотирьох переписів – 1897, 1917, 1920 і 1923 років – найбільш наближеними до реальних були матеріали першого всеросійського перепису. Що стосується показників 1845 року, то через неточність вихідних даних, вони хибували певними помилками. Та все ж вони не були дуже значними, бо загальногубернський показник не набагато відрізнявся від показника 1897 року (1 016 і 1 014). Отже, при аналізі вище наведеної таблиці, відштовхуватись будемо від показників співвідношення чоловічого та жіночого населення станом на 1897 рік.

В 1897 році в усіх повітах Київської губернії помітною була кількісна перевага жіночої статі. Виключенням був Київський повіт, що напевне пояснювалось наявністю в ньому великого індустріального центру з переважаючим чоловічим населенням. Наступні переписи 1917 і 1920 років виявили зменшення чоловічої статі і в Київському повіті, що було результатом воєнних мобілізацій та господарської розрухи в губернському центрі. Показники 1917 року по всіх повітах, за виключенням Канівського, Уманського та Чигиринського, підтверджують це. В цілому по всіх повітах губернії, кількість жінок, що приходилась на 1 000 чоловіків, сягнула в 1917 році до 1 069, а в 1920 році – до 1 097. Серед населення повітів спостерігалось дещо інше співвідношення – 1 030, 1 042, 1 074 і т. д. Звертає на себе увагу і той факт, що співвідношення чоловічого і жіночого населення, що сплачувало натуральний податок у 1922 році, всього на 2 менше даних перепису 1920 року для населення повітів. Це, певною

мірою, підтверджує, що числове співвідношення чоловічої та жіночої статей в 1920 році було встановлено з високою мірою точності. Демографічні диспропорції, спричинені воєнним лихоліттям, з часом потроху згладжувалися. Народилось чотири нових покоління, перше з яких до зими 1924 року дожило до 4 років. Між тим, серед новонароджених переважали хлопчики і тому загальна чисельність жінок мала дещо знизитись. Хлопчики до 4 років складали в 1920 році 8,9% всього чоловічого населення. Значно гіршим був стан справ в містах. Замість 913 жінок на 1 000 чоловіків у 1917 році їх було 1 216, а в 1920 році їх кількість зросла до 1 239. Після Києва найбільшими містами губернії були Умань, Черкаси і Бердичів. В 1917 році в двох останніх 1 269 і 1 223 жінки припадало на 1 000 чоловіків.

Виділені нами в таблиці показники по м. Умані та Уманському повіту показують, що в 1897 році серед мешканців повітового центру на 1 000 чол. припадало 1 069 жінок. Тобто, на відміну від таких повітових міст як Звенигородка, Київ, Сквир, Черкаси, де переважало чоловіче населення і в цілому по губернії на 1 000 чол. припадало 913 жінок, серед мешканців Умані переважало жіноцтво. Така перевага в умовах мирного часу дає підстави припустити, що місто не було промисловим центром. І серед іншого населення повіту, як і в цілому по повіту, переважало жіноче населення. В числовому виразі це становило відповідно 1 021 і 1 025 жінок на 1 000 чоловіків. Порівняння відповідних показників 1917 року не має сенсу, тому що відсутні матеріали

перепису по м. Умані. Переписи 1920 і 1923 років виявили деяке зменшення переваги жіночого населення м. Умані над чоловічим: з 1 230 до 1 143 жінок на 1 000 чоловіків. Однак серед мешканців інших населених пунктів Уманського повіту кількість жінок збільшилась: з 1 063 жін. на 1 000 чол. у 1920 році до 1 081 жін. на 1 000 чол. у 1923 році.

Характеризуючи далі динаміку чисельності населення Уманського повіту в зазначений період, варто звернутися і до такого показника як густота населення. Вона вимірюється кількістю людей на одиниці площі і залежить від характеру економічного розвитку. Її зумовлюють не лише природні умови певного регіону, а й те, як вони використовуються людьми. Для увиразнення показників густоти населення на теренах Уманщини, наведемо відповідні дані і по інших повітах Київської губернії.

Таблиця № 4.

Густота населення Київської губернії

Повіти	Площа в кв. верстах	Загальна густота населення в:				Густота населення повітів (без повітових міст) в:				
		1845 р.	1897 р.	1917 р.	1920 р.	1897 р.	1917 р.	1920 р.	1921 р.	1922 р.
Бердичівський	2997,3	56,5	93,3	109,3	91,9	75,5	92,9	77,6	80,8	85,7
Васильківський	3631,0	42,1	87,0	102,5	94,5	83,4	99,9	91,9	92,5	95,7
Звенигородський	3044,8	43,0	90,2	108,8	97,0	84,7	101,4	90,3	88,5	91,3
Канівський	286,3	47,9	93,9	113,2	109,2	90,8	108,7	106,2	98,8	102,4
Київський	4968,3	35,1	109,0	165,0	146,3	59,1	70,9	69,0	68,5	73,2
Липовецький	2540,6	47,9	83,4	105,9	83,6	80,0	100,7	79,7	79,6	83,5
Радомишльський	8436,4	17,3	37,4	47,2	47,2	36,1	45,5	46,1	43,2	46,4

Повіти	Площа в кв. верстах	Загальна густота населення в:				Густота населення повітів (без повітових міст) в:				
		1845 р.	1897 р.	1917 р.	1920 р.	1897 р.	1917 р.	1920 р.	1921 р.	1922 р.
Сквирський	3271,2	41,2	76,8	86,6	79,1	71,3	80,7	74,3	76,0	77,3
Тарашанський	2924,4	45,5	84,1	95,2	85,6	80,2	89,1	81,9	78,3	81,9
Уманський	3774,2	41,3	85,0	96,0	102,2	76,8	84,4	90,2	87,8	91,3
Черкаський	3448,7	40,0	89,2	103,1	112,6	80,6	90,8	99,6	-	99,7
Чигиринський	2876,7	38,6	78,5	90,6	94,6	75,1	86,5	92,4	-	92,4
По губернії	44777,9	38,1	79,5	97,9	93,2	69,2	81,7	78,4	74,0	80,2

Як видно з таблиці, Київська губернія в кінці XIX та в перші десятиліття XX ст. була густионаселеною. До речі, з 50 губерній європейської Росії в 1897 році більшу густоту населення мали лише Московська (83,1) та Подільська (81,9). Уманський повіт, будучи третім за величиною площі, не відносився до найбільш густионаселених повітів губернії. В 1845 році він був 7-м, в 1897 р. – 8-м, в 1917 р. – 8-м і в 1920 р. – 4-м за густотою населення серед 12 повітів. Без мешканців повітового центру він теж не був серед перших, займаючи 7-е місце в 1897 році, 9-е в 1917 році, 6-е в 1920 році, 4-е в 1921 році і поділяючи 5-е місце із Звенигородським повітом в 1922 році. Але наведені і виділені нами в таблиці числові показники густоти населення Уманського повіту ілюструють динаміку зростання кількості його мешканців. Звертає на себе увагу і той факт, що густота сільського населення нижча, ніж з мешканцями міста Умані. Але якщо порівнювати показники по Уманському повіту із загальногубернськими, то

лише в 1917 році густота населення в повіті була меншою від загальної по губернії (96,0 – в Уманському повіті і 97,9 – середня по губернії). До того ж, очевидним є і те, що саме за рахунок зменшення міського населення показник по повіту менший від загальногубернського. Адже густота населення повіту без м. Умані в тому ж 1917 році була більшою за середню по губернії (84,4 в повіті проти 81,7 по губернії). Отже, логічним виглядатиме твердження, що саме міське населення повітового центру найбільше страждало в умовах воєнного часу.

Ведучи далі мову про міське та сільське населення Уманського повіту, зупинимось на характеристиці мешканців містечок та сіл так як про населення повітового центру йтиметься нижче. Уманський повіт за кількістю містечок був дев'ятим в Київській губернії. В 1834 році їх було 6, у 1897 і 1917 роках – 8 і у 1923 році – 7. Загальну кількість їх мешканців представимо так:

(у % до всього населення повіту)

1834 р. – 9 278	6,1
1897 р. – 29 176	9,1
1917 р. – 33 832	8,3
1920 р. – 20 900	5,4
1923 р. – 27 522	7,1

До 1917 року спостерігалось зростання містечок, а з 1917 року відсоток їх мешканців серед усього населення повіту зменшився. З 1917 до 1920 року населення містечок зменшилось з 33 832 до 20 900 осіб, тобто на 12 932 особи. Далі помітне зро-

стання містечок, але зменшення кількості їх мешканців впродовж 1917-1920 років підтверджує загальну тезу про демографічні втрати в роки воєнних потрясінь.

Підтвердженням тому слугує і аналіз сільського населення Уманського повіту зазначеного періоду.

Таблиця № 5.

Роки	Загальна кількість сільського населення повіту	На 100 жителів в 1834 році приходитьсья:	% до всього населення повіту	% сільського населення губернії
1834	137047		89,1	75,1
1897	260552	190,1	81,2	71,4
1917	328677	239,8	80,8	69,5
1920	319446	233,1	82,8	76,0

В 1834 році мешканці сіл складали 89,1% від усього населення Уманського повіту. За даними на 1897 та 1917 роки спостерігається зменшення відсотка сільських мешканців у загальній структурі населення повіту при загальному збільшенні кількості сільського населення. Це пояснюється розвитком капіталізму в сільському господарстві, який супроводжувався обезземеленням селянства і відтоком сільського населення в міста. Зменшення частки сільського населення серед всіх жителів було характерним для всіх повітів Київської губернії. В середньому по губернії, як і в Уманському повіті, відсоток сільського населення зменшувався до 1917 року, а потім почав зростати. Підвищення його в 1920 році пояснюється тимчасовою причиною – приливом насе-

лення з міст, яке більше страждало від продовольчих труднощів. Проживання в селі, звісно, ще не означає, що джерелом існування мешканців є сільське господарство, а з іншого боку частина мешканців містечок і навіть міст існує виключно від сільського господарства. Отож, як і на динаміку чисельності населення, так і на співвідношення сільського та міського населення впливало чимало економічних та політичних чинників. Впродовж досліджуваного періоду найважливішими з них були: перша світова війна, період невизначених змагань українського народу та продовольчі труднощі воєнного і повоєнного часу.

Доповнять уявлення про сільське та міське населення Уманського повіту дані, що характеризують його з точки зору місця народження (дані 1897 року).

Таблиця № 6.

Категорії населення	В повіті в цілому		В місті Умані	
	Загальна кількість	% до всього населення	Загальна кількість	% до всього населення
Місцеве населення	274363	92,1	20993	67,7
З інших повітів Київської губернії	8042	4,3	5815	18,7
З інших губерній	7139	3,6	4406	13,2
З інших держав	184	-	102	0,3

З таблиці видно, що населення Уманського повіту складали в більшості місцеві мешканці. З інших повітів та інших губерній, в ході перепису населення, було зареєстровано менше 10% жителів

повіту. По місту Умані показники були дещо відмінними: корінними уманчанами назвалися 67,7% мешканців міста, 18,7% були вихідцями з інших повітів Київської губернії, а 13,2% були уродженцями інших губерній. Іноземців в Умані було зареєстровано 102 особи або 0,3%. В цілому ж, констатуємо, що в кінці XIX ст. переважну більшість населення Уманського повіту складали корінні жителі сільської місцевості. Події перших десятиліть XX століття зумовлювали деякий перелив населення з села у місто, а потім навпаки, але в загальному, співвідношення між міським населенням залишалося традиційним – переважна більшість мешканців повіту проживала в сільській місцевості.

Для характеристики національного складу населення Уманського повіту другої половини XIX – початку XX ст. наведемо дані 1845, 1897 та 1920 років. Причому, зміни в національному складі мешканців повіту впродовж 1845-1897 років проілюструємо на основі даних про конфесійну належність населення. Вважаємо, що вони є більш об'єктивними, ніж дані перепису 1897 року, в ході якого національність визначалася на основі рідної мови опитуваних. А для ілюстрації динаміки національного складу впродовж 1897-1920 років наведемо дані перепису 1920 року, в ході якого національність реєструвалася відповідно до суб'єктивних показань опитуваних.

Таблиця № 7.

Розподіл населення Уманського повіту за віросповіданнями

Групи населення за конфесійною ознакою	В 1845 р.		В 1897 р.	
	кількість	%	кількість	%
Православні	129323	89,5	279107	87,0
Католики	4722	3,1	3003	0,9
Євреї	11336	7,4	37875	11,8
Всього населення	145701		320744	

Наведені підрахунки показують, що впродовж другої половини XIX ст. дещо зменшився відсоток православних мешканців Уманського повіту, що може бути швидше наслідком не зовсім точного обліку населення в 1845 року, так як віднайти якісь інші причини не вдасться. Значне падіння відсотка католиків (з 3,1% до 0,9%) серед населення повіту було зумовлене кількома чинниками. Це політика русифікації щодо народів окраїн Російської імперії, а особливо репресивні заходи щодо поляків після придушення польського повстання 1863-1864 років. Зменшення кількості католиків відбулося і в результаті повернення у православ'я частини спольщеного раніше населення. А чимале зростання чисельності євреїв (з 7,4% до 11,8%) було наслідком природного приросту в руслі загального збільшення народонаселення.

Про порівняння даних перепису 1897 року стосовно з'ясування національності на основі рідної мови та конфесійної належності мова йтиме в наступному розділі, а зараз лише зауважимо, що для таблиці № 8 використано матеріали опитування населення про рідну мову в розумінні національності. Спонукала до цього та

обставина, що визначення національності в ході перепису 1920 року теж відбувалось на основі усних показань опитуваних.

Таблиця № 8.

Розподіл населення Уманського повіту за національною ознакою

Національності	В 1897 р.		В 1920 р.	
	Кількість	%	Кількість	%
Українці	273894	85,3	243177	84,8
Росіяни	5815	1,8	8102	2,8
Поляки	2786	0,8	2550	0,8
Євреї	37641	11,7	31586	11,0

З таблиці № 8 видно, що як і в 1897 році, так і в 1920 році, найчисельнішими в повіті були українці, за ними йшли євреї, потім росіяни і накінець поляки та інші. В 1897 році 85,3% населення Уманського повіту назвали своєю рідною мовою українську, в той же час, як серед переписаного населення 1920 року кількість українців менша на 0,5% (а в цілому по Київській губернії – на 0,9%). Наступною за величиною національною групою серед мешканців повіту були євреї, кількість яких теж зменшилась впродовж 1897-1920 рр. з 11,7% до 11,0%.

У відсотковому вимірі питома вага поляків серед населення повіту залишилась незмінною. А от кількість росіян збільшилась з 1,8% до 2,8%. В масштабах губернії зміни в національному складі населення були ідентичними і збільшення російського національного елементу слугує ще одним доказом політики зросійщення та ущемлення національних прав корінних мешканців краю.

Аналізуючи дані двох наведених вище таблиць (№ 7 і № 8), маємо підстави на таке твердження: навіть різні підходи до визначення національного складу населення, що застосовувались статистичними органами Росії впродовж другої половини XIX – початку XX століття, виявили спільні тенденції етнодемографічної сфери. Визначення національності шляхом релігійно-конфесійної ідентифікації, чи на основі визнання рідної мови опитуваних, чи з суб'єктивних відповідей населення показало, що в досліджуваній період тривала політика русифікації мешканців Уманського повіту, Київської губернії та й всього Південно-Західного краю. Зменшення в структурі народонаселення питомої ваги українців та поляків і збільшення росіян або зросійшеного населення – яскраве підтвердження тому. Збільшення відсотка росіян серед мешканців даного регіону було наслідком як переміщення сюди державних службовців з Росії та військових формувань з російським офіцерством, так і зросійщенням частини місцевого населення, що бачило переваги належності до російського державного механізму, системи освіти, охорони здоров'я тощо.

Таким чином, впродовж другої половини XIX – та в перші десятиліття XX ст. Уманський повіт включав південні землі Київщини і до 1923 р. його кордони практично не змінювались. Серед усіх повітів Київської губернії він був одним з найбільших і за величиною площі, і за кількістю мешканців. Виокремлення його з-поміж інших і дослідження етнодемографічних процесів на його теренах виглядає логічним як дослідження особливого і загального в історичному розвитку. Так як він був окраїнним не тіль-

ки Київської губернії, а й Російської імперії, то етнодемографічні процеси на його території викликають інтерес з точки зору співставлення їх з відповідними на центральних землях, – це поперше. А по-друге, населення Уманського повіту, не в останню чергу через його географічне розташування, було багатонаціональним за своїм складом. Традиційне переплетення тут польсько-єврейсько-українсько-російських інтересів і стосунків виділяло цей регіон в етнополітичній історії України. Землі, які з давнини лежали на межі прадавньої осідлості і кочового степу, і в наступні історичні періоди заселялися різноетнічним населенням, що характерно для порубіжних територій. Тому дослідження етнодемографічних процесів в специфічно розташованому і заселеному регіоні викликає науковий інтерес.

РОЗДІЛ II

НАСЕЛЕННЯ УМАНЩИНИ ЗА ПЕРЕПИСОМ 1897 РОКУ

До введення в Росії Статуту про загальну військову повинність, тобто до 1874 року, основним підґрунтям для обліку населення були ревізії або народні переписи. За інструкцією від 16 грудня 1843 року, вони мали проводитись кожні 15 років, однак цього терміну майже ніколи не дотримувались. Так, дев'ята ревізія (в 1850 р.) була проведена через 17 років після восьмої, яка була в 1833 році. А десята здійснена була в 1858 році, через 8 років після 9-ї і проводилась відповідно до "Статуту про десяту ревізію або перепис народний", що додавався до ст. 1639, IX тому Зводу Законів Російської імперії. За цим статутом в перепис вносились населення для сплати податей та інших державних повинностей, а також і для рахунку. За статтею шостою, окрім потомствених та "личных" дворян, від внесення в перепис були вилучені ще 17 категорій, – так що перепис розповсюджувався далеко не на все населення імперії.

Тим же Статутом визначалося, що складання сказок або переписних листів про населення міських верст мали здійснювати голови сімейств разом з вибраними старостами, на селян державних переписні листи мали складатися сільським начальством, а на селян-кріпаків – їх володільцями. Для здійснення перепису

і перевірки ревізських сказок в кожному повіті створювалась ревізська комісія, в яку входили повітовий предводитель дворянства, поліцейський, чиновник за призначенням губернатора та чиновник Відомства державного майна. Видатки на здійснення перепису мали покриватися населенням, що підлягало перепису. Повну достовірність ревізські сказки могли мати тільки стосовно населення чоловічої статі, так як саме воно підлягало подушним податям і за помилки переписчиків передбачалися доволі суворі покарання.

Подальше щорічне визначення чисельності населення в Російській імперії ґрунтувалось на щорічних статистичних звітах губернаторів, в яких до минулорічних цифр додавався природний приріст населення. Для поліпшення цієї звітності 26 грудня 1860 р. "высочайше учреждённым" Положенням про губернські статистичні комітети започатковувалися місцеві статистичні органи. Вони серед іншої звітності мали вести і облік населення.

Дещо пізніше, для приведення в порядок даних про податне населення міністр внутрішніх справ за погодженням з військовим міністром, циркуляром від 5 липня 1873 року "предписал составление посемейных списков лицам, внесенным в ревизские сказки и подлежащим внесению в оные".¹ Циркуляром міністра внутрішніх справ від 8 лютого 1874 року визначені були правила ведення та перевірки посімейних списків селян і вказувалося, що посімейні списки ведуться волосними правліннями, приходським духовенством та становими приставами. Волосні правління складали списки посімейні, призивні, алфавітні, строково- та безстро-

ково-відпускних солдат і вели книги податні та паспортні. Всі ці списки вносилися в одну загальну для всієї волості книгу.

Іншим видом обліку селян були сповідні відомості православного духовенства, що складалися щорічно приходськими священиками і які містили в собі іменний перелік всіх членів сім'ї з зазначенням віку кожного. Нагадаємо, що ще раніше, починаючи з 1866 року витяги з метрик про кількість народжень, шлюбів та смертей щорічно до 1 лютого доставлялися благочинними в губернські статистичні комітети.

Окрім волосних правлінь та приходських священиків, облік селянського населення вели і станові пристави "по личным сведениям". Для збору таких даних були заведені спеціальні книги. У фондах Державного архіву Черкаської області нам вдалося виявити "Метрическую книгу Уманского Полицейского Управления для записи лиц, рожденных от браков записанных в Полицейскую Метрическую книгу за 1876-1877 годы" і "Книгу Уманского уездного полицейского управления для записи заявлений о смерти лиц, установленную законом 19 апреля 1874 года" за 1874-1877 роки.² Але в цих книгах всього по кілька записів, з чого можна заключити, що початок веденню обліку був покладений, але досконалою подібна звітність не була. На наступні 1896-1899 роки теж була заведена така книга, але і в ній печаткою завірено, що записів не було.³ Поліцейські управління, окрім реєстрації померлих та народжених, мали фіксувати і статистику укладення шлюбів. З цією метою теж була заведена "Книга Уманского уездного Полицейского управления для внесения заявлений

о желании записать брак в полицейскую метрическую книгу лиц, удостоверивших, под опасением установленных законом 19 апреля 1874 года последствий, что они не состоят записанными в метрических книгах Православного или другого какого-либо из признаваемых в Государстве исповеданий ни по рождению, ни по крещению, ни по браку, ни по обращению или присоединению к оным, ни по другим событиям, знаменующих принадлежность их к Православию или другому признанному в государстве исповеданию; а также для выдачи по означенным объявлениям свидетельств", але впродовж 1896-1900 рр. заяв не поступало, що і засвідчено печаткою.⁴ Отож, у відповідності з законом 1874 року поліцейські управління теж підключилися до обліку населення, зокрема, найчисельнішого стану – селян.

Документальною основою для станового, військового та податкового обліку міщан слугували ревізські сказки, укази казенних палат про приписку, облік та переоблік міщан, метричні виписки і змінивши їх свідоцтва про народження та померлих. На основі цих документів складалися чергові рекрутські списки, а після видання циркуляру 8 лютого 1874 року почали вестися посімейні списки. Однак і вони не були досконалими, тому що дані про новонароджених поступали виключно від батьків або інших родичів і, як правило, не відразу після народження дитини, а через декілька років. Окрім посімейних списків для обліку з військової повинності в міщанських управах велись іменні книги з обліку повинностей державних та громадських.

Щодо обліку дворян та духовенства, то зауважимо, що в 1874 році був складений Збірник відомостей про існуючі способи реєстрації населення в Росії. В ньому відмічалось, що в кожній губернії велись родовідні дворянські книги "но в порядке весьма неудовлетворительном, так как, с одной стороны, закон не достаточно обеспечивал правильность учета, а с другой, личные интересы дворян не побуждали их к соблюдению всех условий такого учета".⁵ Книги ці фіксували дворянські роди, а не осіб дворянського походження.

До ліквідації замкнутості стану духовенства, під наглядом Святейшого Синоду в духовних консисторіях велися іменні книги православного духовенства. Та коли для духовенства було ліквідоване право станової спадковості і діти священнослужителів православного та вірмено-григоріанського віросповідання стали причислятися не до духовного стану, а до потомственных та "личных" почесних громадян, то консисторські книги втратили свій характер і не представляли достовірних даних для обліку.

Таким чином, все вищевикладене підтверджує, що існуюча ще в другій половині XIX століття в державі система обліку населення вимагала удосконалення. Таке завдання було покладене на Міністерство Внутрішніх Справ і його Центральний Статистичний комітет під керівництвом сенатора Тройницького підготував і провів Перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 року. До початку перепису була проведена значна організаторська робота. Для його здійснення в кожному повіті утворювалася ревілька комісія під головуванням повітового предводителя

дворянства. До її складу входили: голова повітової земської управи, міський голова, член повітового комітету з селянських справ, повітовий військовий начальник, представник з губернії тощо. Голова зобов'язувався забезпечити комісію матеріалами десятої ревізії, списками всіх населених пунктів повіту та здійснювати контроль за роботою. Волосні старости при допомозі засідателів, сільських старост і волосного писаря складали переписні листи при особистому обході всіх дворів. Переписні листи на міських жителів складали голови сімейств при допомозі вибраних старост за розпорядженням міської думи. Загальний нагляд за правильним веденням списків в місті здійснювало поліцейське управління, а в селах – члени повітового комітету з селянських справ або мирові посередники. За допущені помилки передбачались суворі покарання. Так, за кожну пропущену чоловічої статі душу укладач переписного листа підлягав штрафу в розмірі 75 рублів і притягувався до кримінальної відповідальності якщо це було зроблено навмисне. Адже саме чоловіче населення підлягало військовій повинності, обкладалося подушним налогом і тому облік його був найбільш повним.

Що стосується питання достовірності та об'єктивності перепису населення 1897 року, то зауважимо, що його дані не є абсолютними. Ще в 1905 році один з дослідників цієї проблеми вказував, що "нельзя опубликованным данным придавать значение полной точности и достоверности: первая перепись не могла преодолеть всех трудностей, воздвинутых на пути ее выполнения нашей тяжелой историей, не могла также надлежащим обра-

зом выполнить щекотливый вопрос о родном языке, требующий, с одной стороны, сознательного национального самоопределения и, с другой, полного уважения к этому самоопределению, тогда как наше прошлое культивировало именно идеи насильственной нивилировки".⁶

Зведені матеріали перепису дають можливість поррахувати чисельність населення, простежити його національний та соціальний склад, вияснити освітній рівень сільських та міських жителів, окреслити основні напрямки зайнятості населення і т. д. Тобто, в комплексі проаналізовані дані перепису дають можливість скласти певні уявлення про стан тогочасного суспільства. І хоч в ході здійснення перепису не вдалося уникнути багатьох помилок та неточностей, все ж результати перепису варто використовувати для вивчення української історії в цілому та окремих регіонів держави.

Одна з таких неточностей виявилася в підрахунках міського та сільського населення. В зведених матеріалах перепису 1897 року до міського населення були віднесені мешканці лише губернських та повітових міст. Жителі інших містечок відносились до розряду сільського населення. В цілому по трьох губерніях (Київській, Подільській і Волинській), що називалися Південно-Західним краєм Росії, міським рахувалося населення 3 губернських, 33 повітових міст, 5 безповітових міст і 5 містечок Подільської губернії – Сальниці, Хмільника, Бара, Ст. Ушиці та Вербівця. Мешканці ж інших містечок трьох українських губерній, навіть таких як Жмеринка, Дунаївці, Славута, Сміла, Корсунь, Богуслав, Шпола та ін., зарахо-

увалися до сільського населення. Та й в Уманському повіті було декілька містечок (Тальне – 9 610 чол., Буки – 3 923 чол., Торговиця – 3 677 чол., Покотилово – 3 030 чол. та ін.), населення яких переважало встановлену на той час кількість жителів, що розмежовувала поселення сільські та міські. Завідувач розробкою перепису населення сенатор Тройницький вказував, що "... 2 000 чел. это то число, которое принимается в статистике большинства других государств для разграничения городских поселений от сельских".⁷ В Уманському повіті в той час було більше шестидесяти населених пунктів, населення яких переважало дві тисячі. Це і Кам'яне – 4 191 чол., і Ладжинка – 3 722 чол., і Мошурів – 3 582 чол., і Юрківка – 3 591 чол. та інші. Але ці поселення називались селами, хоч в них мешкало чимало торговельного та ремісничого населення. Бо, як вказував той же Тройницький, "в России до настоящего времени под городом разумеются такие поселения, которым, кроме наименования города, законом присвоено и особое административное устройство и управление".⁸ Зрозуміло, що таке не виділення даних про значення подібних населених пунктів із загальної кількості сільського населення було помилкою Центрального Статистичного Комітету. Через це загальна кількість міського населення виявилась заниженою, а сільського – значно завищеною. І, зрозуміло, що всі наступні підрахунки міських та сільських жителів, як і висновки з них, відзначались неточністю. Окрім того, вкажемо на неможливість охарактеризувати умови розселення сільських жителів по сільських населених пунктах з огляду на

те, що Центральний Статистичний Комітет, на жаль, не опублікував цих добутих переписом 1897 року даних.

Були допущені неточності і в підрахунках співвідношення чоловічого та жіночого населення. Розподіл населення за статтями в трьох українських губерніях характеризувався переважанням жінок над чоловіками: в середньому на 1 000 чоловіків припадало 1 002 жінки. А по Київській губернії на 1 000 чоловіків припадало 1 014 жінок. Однак серед міського населення нашого краю чисельність чоловічого населення була більшою: в середньому на 1 000 чоловіків, мешканців міст, жінок приходилось 892. Ця перевага була зумовлена присутністю розквартированих у містах військ і приходом на зимові заробітки чоловіків з сіл. Серед сільського населення переважало жіноцтво, але встановити точні показники цієї переваги практично неможливо. Річ у тім, що на час проведення перепису – січень місяць 1897 р. – чимало сільського чоловічого населення пішло на зимові заробітки. І якщо в містах сезонних найманців з сіл в межах губернії іноді фіксували, то ідучи на заробітки в Херсонську, Катеринославську та інші губернії Росії, заробітчани часто не враховувались ні за місцем проживання, ні за місцем тимчасової роботи. В Уманському повіті перепис виявив 158 376 чоловіків і 162 368 осіб жіночої статі, що становило відповідно 49,3% та 50,6% від загальної кількості населення. В м. Умані на час проведення перепису було зафіксовано 14 992 чоловіки та 16 024 жінки, що складало відповідно 48,3% та 51,66% від загальної кількості мешканців повітового центру. Як видно, в місті показник чисе-

льності чоловіків був нижчим загальноповітового і навпаки, кількість жінок була більшою, ніж в цілому по повіту. Отож, ніби виходить, що в місті – центрі ремесла і торгівлі, чим займалися в основному чоловіки, місці розквартирування військових частин – переважаючим було жіноче населення. Це виглядає мало-вірогідним, але інших джерел для перевірки даних перепису ми в розпорядженні не маємо. Тому ще раз замітимо, що і ця частина зведених даних перепису хибує помилками.

Та чи не найбільше помилок і неточностей перепису 1897 року було допущено в ході визначення національності населення. Національний склад тоді визначався на основі даних про рідну мову жителів. Ступінь точності показів населення з цього питання в значній мірі залежала від уважності та свідомого ставлення до справи переписників. А це були, в основному, добровольці, які раніше подібним не займалися, а статистикою не цікавились, тобто люди, до цієї справи малопідготовлені і які працювали за винагороду. При опитуванні населення вони не вдавались до роз'яснень, а найчастіше і не могли пояснити, що мається на увазі під поняттям "рідна мова". "И вот часто на вопрос о родном языке опрашиваемый отвечал "русский", а опрашивающий не уточнив, сейчас же зачислял его в великороссы, хотя бы отвечавший в качестве малоросса, подразумевал именно язык малорусский. С другой стороны, те из малороссов, которые одинаково владеют и малорусским и великорусским языком, могли и сами вполне безразлично относиться к вопросу о том, куда их запишут по одному из двух родных языков".⁹ До того ж, українці навчалися

в російськомовних школах, звикли до російської мови в сім'ях (в основному інтелігенція), однаково знали обидві мови і могли на власну думку назвати одну з мов рідною. Часто українці та представники інших національностей з політичних міркувань називали російську мову рідною. Тому зауважимо на те, що результати опитування населення про рідну мову не можуть бути достовірним джерелом про національну належність населення. Доречною тут буде і оцінка такого підходу Б. Леліча, який підкреслював, що "... язык, которым говорит человек, не представляет никогда достаточно верного и полного доказательства его национальности. Не приводя никаких доказательств этой бесспорной истины, мы ограничимся ссылкой хотя бы на столь широко распространенную на русском языке книгу знаменитого английского ученого Эд. Б. Тайлора "Антропологию", в которой он говорит, что язык человека в действительности свидетельствует не о его происхождении, а о его воспитании".¹⁰

Отож, розуміючи, що узагальнені в ході перепису населення дані про національний склад населення є, певною мірою, умовними, проілюструємо розподіл населення за мовною ознакою такою таблицею:

Таблиця № 9.

№ з/п	Назва рідної мови, в розумінні національності	По Уманському повіту			З них – в місті Умані		
		Чол.	Жін.	Всього	Чол.	Жін.	Всього
1	Великоруська	3175	2640	5815	1470	1234	2704
2	Малоруська	135287	138607	273894	4477	5032	9509

№ з/п	Назва рідної мо- ви, в розумінні національності	По Уманському повіту			З них – в місті Умані		
		Чол.	Жін.	Всього	Чол.	Жін.	Всього
3	Єврейська	18137	19504	37641	8455	9254	17709
4	Польська	1407	1379	2786	486	432	918
5	Німецька	105	91	196	47	34	81
6	Чеська	40	34	74	14	15	29
7	Румунська і молдавська	20	22	44	1	-	1
8	Білоруська	70	54	124	10	4	14
9	Французька	5	15	20	4	8	12
10	Вірменська	8	4	12	5	3	8
11	Циганська	5	4	9	-	-	-
12	Татарська	67	-	67	1	-	1
13	Сербська	-	-	-	-	-	-
14	Болгарська	-	3	3	2	-	2
15	Литовська	1	-	1	-	-	-
16	Естонська	2	-	2	1	-	1
17	Латишська	3	1	4	2	1	3
18	Італійська	-	-	-	-	-	-
19	Іспанська	-	-	-	-	-	-
20	Англійська	-	4	4	-	2	2
21	Грецька	3	1	4	3	-	3

З наведених даних видно, що в цілому по повіту найчисельнішою групою є населення, яке назвало рідною мовою малоросійську, тобто українці. Другою за кількістю є єврейська частина населення, третьою – великоруська(російська), четвертою – польська, потім – білоруська і т. д.

Щодо поділу на сільське і міське населення, то з таблиці видно, що переважна більшість українського населення мешкала

в сільській місцевості. З 37 641 чол. єврейського населення в місті Умані мешкало 17 709 осіб. Інше єврейське населення було скупчене в містечках Буки, Тальне, Торговиця та в селах Ладжинка і Соколівка. А з населення, що назвало рідною мовою великоруську, майже половина мешкала в місті Умані. Це була в основному російська та зросійщена інтелігенція, а також офіцерський корпус російських військових частин, що були дислоковані в повітовому центрі. Більшість же польського населення проживала в населених пунктах повіту, а в самій Умані нараховувалось до тисячі поляків. Виходячи з цих даних можна заключити, що вплив "польського елементу" на інше населення повіту та м. Умані, яке довгий час було резиденцією польських магнатів Потоцьких, в цей час був вже незначним. Те ж саме можна сказати і з приводу питань про іноземних колоністів (німців, чехів), яких в повіті мешкало дуже мало.

Національний склад жителів повітового центру – м. Умані – був дещо відмінним від складу населення повіту. Переважно більшість населення Умані складали євреї – 17 709 чол., друге місце за чисельністю займали українці – 9 509 чол., а третє – росіяни 2 704 чол., потім поляки і всі інші. Переважання єврейського населення серед міських жителів повітового центру було типовим для всіх губерній Росії.¹¹

Але одна тільки мовна ознака не є визначальною при з'ясуванні національного складу населення. Тому наведемо ще й інші дані, які доповнюють уявлення про багатонаціональний склад насе-

лення Уманського повіту. Такими можуть бути відомості про розподіл не місцевих жителів повіту за місцем їх народження:

Таблиця № 10.

№ з/п	Місце народження не місцевих жителів повіту	Уманський повіт			Місто Умань		
		Чоловіки	Жінки	Разом	Чоловіки	Жінки	Разом
1	50 губерній Європейської Росії в т. ч. м. Санкт-Петербург, м. Москва, м. Одеса	3282	3481	6763	2049	1785	3834
		5	9	14	10	9	19
		5	7	12	9	7	16
		8	4	12	5	9	14
2	Польща	153	89	242	79	55	134
3	Середня Азія	3	-	3	2	8	10
4	Кавказ	10	6	16	16	8	24
5	Сибір	9	3	12	5	6	11
6	Велике князівство Фінське	-	1	1	-	-	-
7	Австро-Угорщина	69	62	131	30	26	56
8	Болгарія	-	2	2	-	-	-
9	Великобританія	-	2	2	-	-	-
10	В'юртемберг	-	-	-	-	1	1
11	Італія	-	1	1	-	1	1
12	Німеччина	-	2	2	-	4	4
13	Прусія	15	12	27	8	9	17
14	Румунія	1	-	1	1	-	1
15	Саксонія	1	2	3	-	-	-
16	Туреччина	2	1	3	11	-	11
17	Франція	1	6	7	3	4	7
18	Швейцарія	-	1	1	-	-	-
19	Бухара	-	-	-	-	1	-

№ з/п	Місце народження не місцевих жителів повіту	Уманський повіт			Місто Умань		
		Чоловіки	Жінки	Разом	Чоловіки	Жінки	Разом
20	Персія	2	-	2	1	-	1
21	Японія	-	1	1	-	-	-
22	Сполучені Штати Америки	-	-	-	-	1	1
23	Центральна Америка	-	1	1	-	-	-
	Не вказали держави	3	3	6	1	2	3
				7227			4167

З наведеної таблиці видно, що найбільше не місцевих жителів Уманського повіту були уродженцями Європейської Росії, Польщі, Австро-Угорщини тощо. І хоч місце народження їх не є підтвердженням національності, все ж широка географія народження більш як одинадцяти тисяч мешканців повіту вказує на багатонаціональність населення Уманщини зазначеного періоду.

Аналіз національного складу населення доповнюється даними про релігійну належність жителів повіту. Переважаюча частина населення – українці – в більшості своїй сповідували православну релігію. В цілому по Київській губернії це 98,8% українців, а по Уманському повіту – 99,9% українців були православними. З них лише дуже незначна кількість належала до римо-католиків (по Київській губернії в цілому це 1%, а по Уманському повіту – 0,04% українського населення). Ще менше українців належало до старообрядців, протестантів та інших.

Таблиця № 11.

Розподіл населення за віросповіданнями

№ з/п	Віросповідання	В Уманському повіті			З них в Умані		
		Чоловіки	Жінки	Всього	Чоловіки	Жінки	Всього
1	Православні і єдиновірці	138155	140952	279107	5821	6140	11961
2	Старообрядці і ті, що ухиляються від православ'я	232	220	452	2	1	3
3	Вірмено-грегоріани	8	3	11	5	3	8
4	Вірмено-католики	-	-	-	-	-	-
5	Римо-католики	1527	1476	3003	520	474	994
6	Лютерани	107	82	189	53	30	83
7	Реформатори	8	8	16	1	2	3
8	Бабтисти	1	-	1	-	-	-
9	Іудеї	18252	19617	37869	8575	9368	17943
10	Меноніти	-	1	1	-	-	-
11	Англікани	-	1	1	-	1	1
12	Відступники від християнства	2	4	6	2	2	4
13	Караїми	1	2	3	1	1	2
14	Магометани	79	2	81	12	2	14

Великороси – росіяни – теж в переважній більшості належали до православних. В цілому по Київській губернії 90% великоросів були православними, а по Уманському повіту – 89,4% великоруського населення сповідували православ'я. Серед них значно більше було старообрядців – 5,3%. Поляки в основному

римо-католики: з 2 786 поляків Уманського повіту римо-католиками були 2 688 чол., що становило 96,4%. Німці в основному протестанти – 69,8% німецького населення назвалось протестантами і досить незначна частина – римо-католиками. Білоруси в основному теж православні. По Київській губернії 94% білоруського населення було православним, а по Уманському повіту цей відсоток становив 61,2. Старообрядців серед них: 4% по губернії і 34,4% по Уманському повіту. Релігійну належність представників інших національностей проілюструємо ще однією таблицею.

Таблиця № 12.

Розподіл населення Уманського повіту
за віросповіданням та рідною мовою

№ з/п	Групи мов	Православні і єдинівці	Старообрядці	Римо-католики	Протестанти	Інші християни	Іудеї	Магометани	Інші не християни
1	Великоруська (російська)	5203	311	38	25	1	227	6	-
2	Малоруська (українська)	273646	87	134	6	-	75	1	-
3	Білоруська	76	40	11	-	-	-	-	-
4	Польська	80	-	2688	15	-	-	-	-
5	Інші слов'янські, в т.ч.	13	-	54	12	-	-	-	-
	чеська	8	-	54	12	-	-	-	-
6	Литовсько-латвійська	-	-	1	3	-	-	-	-

№ з/п	Групи мов	Православні і єдиновірці	Старобрядці	Римо-католики	Протестанти	Інші християни	Іудей	Магометани	Інші не християни
7	Романські в т. ч. молдавська, французька	1830 -	- -	2 18	- 2	- -	- -	- -	- -
8	Німецька	9	-	52	137	-	1	-	-
9	Інші германські	-	-	1	2	1	-	-	-
10	Єврейська	4	15	-	-	-	37622	-	-
11	Фінська	19	-	1	-	-	-	-	-
12	Турецько-татарська	-	-	-	-	-	-	74	-
13	Інші індо-європейські	13	-	1	1	10	-	-	-
14	Циганська	11	-	-	-	-	-	-	-
15	Картвельські	5	-	-	-	1	-	-	-
16	Ті, що не вказали мову	2	-	3	-	5	-	-	1

Другою за кількістю в Уманському повіті була група єврейського населення – 37 622 особи. За мізерним виключенням (19 осіб) всі вони сповідували іудейську релігію. Однак цікавим і не зовсім зрозумілим залишається такий факт: з вищенаведеної таблиці видно, що 227 великоросів і 75 малоросів назвались іудейського віросповідання. Ймовірно, це потрібно розуміти так, що ці цифри означають тих євреїв, які рідною назвали не єврейську мову, а російську і українську. Але і при такому розумінні, цифри ці виглядають до певної міри сумнівними, так як євреї краю, зазвичай, знали і свою, і російську, і українську мови одно-

часно. Тому зачислення їх "по родному языку" до названих груп може пояснюватися лише помилковими свідченнями опитуваних чи помилками переписників населення.

Все ж зіставлення даних за двома ознаками – "рідна мова" і "віросповідання" дає уявлення про національний склад населення. Переважною, звичайно, у визначенні національності є друга з названих ознак. Адже кожна людина сповідує тільки одну релігію і в той же час може однаково володіти кількома мовами одночасно. Як уже відзначалося вище, мова не є визначальною ознакою національності, але порівняння даних перепису за цими двома ознаками уможливорює підрахунки національного складу населення, що і показано в таблицях.

Зведені дані про релігійну належність мешканців повіту унаочнено такою таблицею:

Таблиця № 13.

№ з/п	Віросповідання	Населення Уманського повіту		
		Чоловіки	Жінки	Разом
1	Православні та єдиновірці	138155	140952	279107
2	Старообрядці	232	220	452
3	Римо-католики	1527	1476	3003
4	Лютерани	107	82	189
5	Іудеї	18255	19617	37872
6	Магометани	79	2	81
7	Реформатори	8	8	16
8	Вірмено-грегоріани	8	3	11
9	Бабтисти	1	-	1
10	Меноніти	-	1	1

№ з/п	Віросповідання	Населення Уманського повіту		
		Чоловіки	Жінки	Разом
11	Караїми	1	2	3
12	Англікани	-	1	1
13	Інші не християнські віросповідання	3	4	7
				320744

Наведені дані показують, що переважна більшість населення повіту сповідувала православну релігію, другою за кількісними показниками була іудейська релігія, а третьою – католицька. Але якщо порівняти таблиці № 11 і № 12, тобто дані про рідну мову мешканців повіту та їх релігійну належність, то є певні розбіжності, які перешкоджають точному визначенню національного складу населення. Так, якщо припустити, що всі хто назвав рідними мовами українську та російську були українцями і росіянами, то їх кількість перевищує чисельність православно-го населення повіту. Кількість мешканців повіту з рідною мовою польською менша, ніж кількість католиків. Тому, ймовірно, в католицтві народилися або окатоличилися більш як двісті осіб, що назвали рідною мовою якусь іншу, а не польську. Те ж стосується і даних про єврейське населення повіту. Кількість тих, хто сповідував іудейську релігію на 231 особу більше, ніж тих, хто назвав єврейську мову рідною. Це означає, що або 231 особа не єврейського походження прийняла іудаїзм, що мало вірогідно, або ж, навпаки – 231 єврей назвали рідною мовою якусь іншу окрім єврейської. Останнє є більш ймовірнішим якщо взяти до уваги переслідування та обмеження євреїв російським само-

державством. Але ж при розумінні всіх цих нюансів чітке визначення національного складу населення Уманського повіту залишається, поки що, проблематичним.

Відносно національного складу населення Уманського повіту, то при підрахунках ми брали до уваги дані розподілу населення і за мовною ознакою, і за віросповіданням. Саме поєднання цих двох ознак дало можливість встановити, що серед населення повіту українців було – 85,39%, євреїв – 11,74%, росіян – 1,81%, поляків – 0,87%, німців – 0,06%, білорусів – 0,04%, чехів – 0,02%, татарів – 0,02% і т. д. Як видно, найчисленнішими групами населення були українці, євреї та росіяни. Серед суспільних станів національності представимо такою таблицею:

Таблиця № 14.

№ з/п	Групи мов (національ- ності)	Дворяни потомствениі та їх сім'ї	Дворяни "личные", чиновники не із дворян та їх сім'ї	Духовенство християнського віроспо- відання та їх сім'ї	Потомствениі, і "личные" почесні громадяни	Купці та їх сім'ї	Міщани	Селяни	Військові козаки	Не вказали стану	Іноземні піддані
1	Великороси (росіяни)	490	591	684	337	70	1894	5702	2	36	25
2	Малороси (українці)	349	184	811	347	8	7660	259547	6	103	34
3	Білоруси	-	12	-	7	-	39	65	-	-	-
4	Поляки	910	168	3	23	10	980	925	-	9	155
5	Євреї	-	28	-	14	463	36887	156	-	9	10
6	Німці	12	26	-	6	4	45	-	-	3	31

Як видно з наведених підрахунків, серед дворян переважали росіяни – 1 081 чоловік та поляки – 1 078 чоловік. Дворян українців було всього 533 особи. В той же час українці представляли більшість серед духовенства християнських віросповідань. Більше було українців і серед потомствених та "личных" почесних громадян. Купецький стан на 82,9% представляло єврейське населення. Проживаючи в повітовому центрі та містечках повіту, воно складало 77,5% всіх міщан. Селянство на 97,3% складали українці, 2,1% – росіяни, 0,1% – поляки, 0,05% – євреї. Військові козаки були представлені українцями та росіянами. Серед іноземних підданих переважали поляки, українці, німці і т. д.

Далі доцільно зупинитися на характеристиці кожної національної групи мешканців Уманського повіту.

* * *

За переписом 1897 року найчисельнішою мовною групою, в розумінні національності, були *малороси-українці*. В Уманському повіті їх зафіксовано 273 894 (135 287 чоловіків і 138 607 жінок), що становило 85,3% від усього населення. З них в повітовому центрі мешкало 9 509 (4 477 чоловіків і 5 032 жінки), що складало 30,6% жителів міста Умані.

Так як з'ясування національності за мовною ознакою не є визначальним, то варто навести дані про релігійну належність українців повіту. Вони виглядали так:

Таблиця № 15.

№ з/п	Основні віросповідання	Місто Умань			Уманський повіт			Всього
		Чоловіки	Жінки	Разом	Чоловіки	Жінки	Разом	
1	Православні і єдиновірці	4463	5015	9478	130699	133469	264168	273646
2	Римо-католики	11	11	22	57	55	112	134
3	Іудеї	3	6	9	7	4	11	20
4	Старообрядці	-	-	-	42	45	87	87
5	Протестанти	-	-	-	4	2	6	6
6	Магометани	-	-	-	1	-	1	1
	Разом	4477	5032	9509	130810	133575	264385	273894

Отож, 99,9% зафіксованих переписом малоросів сповідували православну релігію, що дає підстави не сумніватися в їх національності. Інші ж (див. таблицю № 15) 134 римо-католиків, 87 старообрядців, 20 іудеїв, 6 протестантів і 1 магометан, ймовірно, просто назвали себе малоросами. Але так, як іншими джерелами інформації для перевірки даного припущення ми не володіємо, то в подальших розрахунках будемо оперувати вже названою цифрою чмсельності малоросів-українців – 273 894.

Класово-становий поділ українського населення Уманського повіту унаочнимо так:

Таблиця № 16.

Класи та стани	м. Умань			Уманський повіт			Всього	
	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	Абс. велич.	У % до заг. чисельності малоросів
Дворяни потомственні та їх сім'ї	59	70	129	107	113	220	349	0,12
Дворяни "личные", чиновники не з дворян та їх сім'ї	58	58	116	29	39	68	184	0,06
Духовенство всіх християнських сповідань та його сім'ї	90	30	120	322	369	691	811	0,29
Потомственні і "личные" почесні громадяни та їх сім'ї	50	30	80	118	149	267	347	0,12
Купці та їх сім'ї	3	5	8	-	-	-	8	0,002
Міщани	2078	2353	4431	1610	1621	3231	7662	2,79
Селяни	2102	2459	4561	128438	131111	259549	264110	96,4
Військові козаки	1	-	1	4	2	6	7	0,002
Інші	25	15	40	122	117	239	279	0,10
Не визначеного стану	10	10	20	43	40	83	103	0,03
Іноземні піддані	1	2	3	17	14	31	34	0,01
Всього	4477	5032	9509	130810	133575	264385	273894	

Як видно з наведених даних, абсолютну більшість українців складала селяни – 96,4%. Представників панівних верств тогочасного суспільства серед українського поспільства було: дворян потомствених – 0,12%, дворян "личных" – 0,06%, почесних громадян – 0,12%, духовенства – 0,29%. Торгівлею українське населення повіту, практично не займалося. Як бачимо, відсоток купців був дуже мізерний. Майже все українське населення Уманського повіту мешкало в селах, міщанами ж були лише 2,79%.

Розподіл українського населення повіту за групами занять унаочнимо такими даними:

Таблиця № 17.

№ з/п	Основні групи та види занять	Кількість українського населення			
		Займались самостійно	Члени сімей	Всього	В % до всього українського населення
1	Адміністрація, суд, поліція	188	435	623	0,22
2	Суспільна та станова служба	64	103	167	0,06
3	Приватна юридична діяльність	3	11	14	0,005
4	Збройні сили	214	43	257	0,09
5	Богослужіння православного сповідання	202	491	693	0,25
6	Навчальна і виховна діяльність	104	107	211	0,07
7	Наука, література, мистецтво	1	6	7	0,002
8	Медицина	111	122	233	0,08
9	Приватна служба, прислуга, поденщики	6129	1185	7314	2,67
10	Доходи з капіталу та нерухомого майна, кошти батьків	411	353	764	0,27
11	Платня від казни, гром. закладів та приватних осіб	225	68	293	0,10
12	Землеробство	52113	193470	245583	89,6
13	Тваринництво	212	177	389	0,14
14	Лісництво та лісні промисли	65	140	205	0,07
15	Обробка волокнистих матеріалів	281	435	716	0,26
16	Обробка продуктів тваринництва	58	114	172	0,06
17	Обробка дерева	260	658	918	0,33
18	Обробка металу	312	625	937	0,34
19	Обробка мінеральних речовин, кераміка	339	773	1112	0,40

№ з/п	Основні групи та види занять	Кількість українського населення			
		Займались самостійно	Члени сімей	Всього	В % до всього українського населення
20	Обробка рослинних і тваринних продуктів харчування	405	774	1179	0,43
21	Ювелірна справа, живопис, предмети розкоші	25	50	75	0,02
22	Виготовлення одягу	921	1811	2732	0,99
23	Будівельні роботи та ремонт житла	522	1245	1767	0,64
24	Залізничний транспорт	200	291	491	0,17
25	Ізвозний промисел	84	144	228	0,08
26	Торгівля взагалі	88	111	199	0,07
27	Торгівля худобою	62	109	171	0,06
28	Торгівля іншими сільськогосподарськими товарами	143	201	344	0,12
29	Шинки, готелі, клуби	36	54	90	0,03
30	Торгівля питейна	95	216	311	0,11
31	Чистота і гігієна тіла	204	127	331	0,12
	Та інші				
				273894	

З наведених в таблиці розрахунків видно, що 89,6% українського населення Уманського повіту займалися землеробством. І якщо співставити цей показник з чисельністю селян повіту (96,4% від усього населення), то абсолютно аргументованим є твердження, що майже все українське населення Уманщини мешкало в сільській місцевості і займалося сільським господарством. А якщо врахувати і те, що українці були найчисельнішою з національних груп, що мешкали на теренах цього краю, то ло-

гітчим є висновок: Уманський повіт був сільськогосподарським і переважна більшість його населення проживала в сільських населених пунктах.

Таблиця № 18.

Розподіл українського населення Уманського повіту
за віковими категоріями та грамотністю:

№ п/п	Вікові кате- горії	Всі малороси повіту			В тому числі:									% грамотних "по-руськи"
					Грамотні "по-руськи"			Грамот- ні ін- шими мовами			Ті, що ма- ють освіту вище поча- ткової			
		Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	
1	Діти до 1 року	5030	5312	10342	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	1-9 років	36217	36139	72356	1046	293	1339	1	-	1	-	3	3	1,85
3	10-19 років	29419	30904	60323	10330	1578	11908	1	1	2	200	12	212	19,7
4	20-29 років	18614	21669	40283	5365	632	5997	1	-	1	70	52	122	14,8
5	30-39 років	16745	17327	34072	4518	407	4925	2	2	4	40	21	61	14,4
6	40-49 років	12270	12011	24281	3056	311	3367	1	2	3	46	10	56	13,8
7	50-59 років	8743	8383	17126	1211	102	1313	1	2	3	39	-	39	7,66
8	60 і більше років	8205	6817	15022	678	46	724	1	-	1	37	-	37	4,81

№ з/п	Вікові кате- горії	Всі малороси повіту			В тому числі:									% грамотних "по-русски"
					Грамотні "по-русски"			Грамот- ні ін- шими мовами			Ті, що ма- ють освіту вище поча- ткової			
		Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	
9	Неві- домо- го віку	44	45	89	8	2	10	-	-	-	-	-	-	11,2
	Всього	135287	138607	273894	26212	3371	29583	8	7	15	432	98	530	-

Аналіз вікового поділу населення показує, що найчисельнішою була вікова група від 1 до 9 років, за нею йшла категорія 10-19 років, а загалом чітко простежується тенденція зменшення чисельності населення із зростанням його віку. Населення чотирьох вікових груп (20-59 років), тобто найбільш працездатного населення було 48,6% від загальної кількості. Та якщо зважити на те, що працездатним тоді вважалося населення з 16 років, то можна стверджувати: більше половини всього українського населення повіту було працездатного віку. Кількість дітей до 9 років складала більше 30% населення, а тих, кому виповнилось 60 і більше років було 5,4%. Тобто чисельність мешканців повіту похилого віку значно перекривалась населенням дитячого віку. Таке співвідношення вікових категорій гальмувало процеси старіння населення досліджуваного регіону.

Відносно підрахунків грамотності населення, то ми взяли за відправні показники з графі "грамотные по-русски", так як у зве-

дених матеріалах перепису 1897 року відсутня ясність у розумінні співвідношення трьох виділених граф. Здається, що саме ці показники найкраще можуть характеризувати рівень грамотності населення, так як здобувало воно освіту у російськомовних школах. Бо ж відсоток грамотних іншими мовами був незначним і кардинально не змінював загальну характеристику поширення грамотності серед населення. Найвищим відсоток грамотності був серед вікової групи 10-19 років, за нею слідувала вікова категорія 20-29 років, а із збільшенням віку спостерігається зменшення кількості грамотних. Різниця між % грамотних чоловіків і жінок взагалі дуже значна в усіх вікових групах. Підтвердженням тому такі розрахунки:

Таблиця № 19.

№ з/п	Вікові категорії	% грамотності чоловіків	% грамотності жінок
1	1-9 років	78,1	21,8
2	10-19 років	86,7	13,2
3	20-29 років	89,4	10,5
4	30-39 років	91,7	8,2
5	40-49 років	90,7	0,09
6	50-59 років	92,2	7,7
7	60 і більше років	93,6	6,3

З цієї таблиці видно, що відсоток грамотних жінок серед українок повіту був дуже низький у кожній віковій групі. Та найбільша різниця між грамотними чоловіками і жінками була у віковій категорії 40-49 років. А загалом прослідковується змен-

шення відсотка грамотних жінок із зростанням їх віку, чого не можна сказати про грамотних чоловіків. Це, ймовірно, пояснюється тим, що тільки під кінець XIX ст. зросла суспільна увага до освіти жінок. З усього цього видно, що справа народної освіти в краї знаходилась, особливо серед місцевого сільського, у переважній більшості українського населення, на дуже низькому ступені розвитку.

* * *

Другою за чисельністю після українців в Уманському повіті була *єврейська національність*. За переписом 1897 року в Уманському повіті проживало 37 641 євреїв, з них в місті Умані – 17 709. Це було відповідно 11,7% всього населення повіту та 57,0% населення міста Умані. В цілому по повіту євреї займали друге місце по чисельності після українців, а по місту Умані єврейська людність складала переважну більшість. Окрім повітового центру, євреї проживали переважно в містечках Тальне, Буки, Торговиця та селах Ладизинка і Соколівка. Мешкаючи в населених пунктах міського типу, євреї складали більшість такого суспільного стану як міщани. Так, з 47 553 міщан повіту євреїв було 36 887 чол., що становило 77,5%.

Суспільні стани серед євреїв Уманського повіту були представлені так:

- 1) Дворяни потомственні – не було;
- 2) Дворяни "личные", чиновники не з дворян та їх сімей – 28;
- 3) Потомственні і "личные" почесні громадяни – 14;
- 4) Купці та їх сім'ї – 463;

- 5) Міщани – 36 887;
- 6) Селяни – 156;
- 7) Іноземні піддані – 10;
- 8) Не вказали стану – 83.

Як видно, найчисельнішим був стан міщан. Другим за чисельністю був купецький стан – купці-євреї складали 82,9% всього купецтва повіту. Селянами під час перепису себе назвали 156 євреїв, що складало 0,05% всього селянства повіту. Серед іноземних підданих євреїв було 2,4%. Більш привілейовані стани того-часного суспільства – дворяни та почесні громадяни – складали українці, росіяни та поляки. Євреїв серед дворянства та чиновників повіту було 2,7%. І тільки 1,8% євреїв було серед потомствених і "личных" почесних громадян Уманського повіту.

Отож, більшість єврейського населення Уманщини мешкала в повітовому центрі та містечках, складала суспільний стан – міщани. З населених пунктів повіту єврейське населення найбільш компактно проживало в таких: Антонівка – всього жителів 1 837 – серед них євреїв – 263; Буки – 3 923 – 2 298 євреїв; Вороне – 2 544 жителі – 350 євреїв; Дубова – 2 783 жителі – 1 104 жителів євреї; Іваньки – 2 589 жителів – 704 євреїв; Покотилова – 3 030 жителів – 1 670 євреїв; Тальне – 9 610 жителів – 5 452 євреїв; Торговиця – 3 677 жителів – 1 299 євреїв. Займалися міщани розвитком торгівлі, промислових галузей, культури, освіти тощо.

За матеріалами всеросійського перепису населення 1897 року ми зробили розрахунки кількості єврейського населення по основних групах занять, які представляємо такою таблицею:

Таблиця № 20.

№ з/п	Групи та види занять	Кількість єврейського населення			
		Займались самостійно	Члени сімей	Всього	В % до всього єврейського населення
а) Служба в державних та приватних закладах				6 818	18,1
1	Адміністрація, суд, поліція	2	27	29	
2	Суспільна та станова служба	2	6	8	
3	Приватна юридична діяльність	10	34	44	
4	Збройні сили	4	5	9	
5	Доходи від казни, громадських організацій та приватних осіб	146	46	192	
6	Доходи з майна батьків та родичів	292	529	821	
7	Служба з приватних осіб	1193	1426	2619	
8	Служба при "благотворительных" закладах	-	2	2	
9	Лікарська діяльність	39	91	130	
10	Наука, література, мистецтво	29	63	92	
11	Навчальна та виховна діяльність	332	859	1191	
12	Богослужіння нехристиянського віросповідання	66	189	255	
13	Служба при церквах та цвинтарях	105	375	480	
14	Кредитні та інші комерційні заклади	25	44	69	
15	Готелі, клуби, корчми, мебльовані кімнати	158	539	697	
16	Чистота та гігієна тіла	57	123	180	
б) Виробництво та обробні галузі				10728	28,6
17	Землеробство	82	176	258	
18	Тваринництво	13	1	14	

№ з/п	Групи та види занять	Кількість єврейського населення			
		Займались самостійно	Члени сімей	Всього	В % до всього єврейського населення
19	Лісництво та лісні промисли	16	47	63	
20	Добування руд та інших корисних копалин	5	17	22	
21	Рибальство та мисливство	12	35	47	
22	Виробництва хімічні та зв'язані з ними	23	41	64	
23	Обробка волокнистих матеріалів	117	151	268	
24	Обробка продуктів тваринництва	79	171	250	
25	Обробка деревини	400	994	1394	
26	Обробка металів	312	593	905	
27	Обробка мінеральних речовин (кераміка)	8	20	28	
28	Винокуріння, пиво і медоваріння	50	146	196	
29	Інші напої та бродильні речовини	18	42	60	
30	Обробка рослинних та тваринних продуктів харчування	378	1246	1624	
31	Поліграфічне виробництво	52	88	140	
32	Виробництво оптичних, механічних, хірургічних інструментів, годинників та іграшок	28	57	85	
33	Ювелірне виробництво	49	183	232	
34	Виготовлення одягу	1346	2781	4127	
35	Будівництво та ремонт житлових будинків	241	298	939	
36	Тютюн та вироби з нього	24	58	82	
в) Транспорт та засоби зв'язку				1131	3,0
37	Ізвозний промисел	260	768	1028	

№ з/п	Групи та види занять	Кількість єврейського населення			
		Займались самостійно	Члени сімей	Всього	В % до всього єврейського населення
38	Пошта, телеграф, телефон	2	8	10	
39	Виготовлення "екіпажів"	2	18	20	
40	Залізничний транспорт	14	33	47	
41	Інші наземні сполучення та засоби пересування	9	17	26	
<i>з) Торгівельна діяльність</i>				17654	46,9
42	Торгівельне посередництво	252	794	1046	
43	Торгівля взагалі	645	2 106	2751	
44	Торгівля живою худобою	128	469	597	
45	Торгівля зерном	1125	3940	5065	
46	Торгівля іншими с/г продуктами	1149	3263	4412	
47	Торгівля будівельними матеріалами та паливом	191	708	899	
48	Торгівля предметами домашнього вжитку	38	129	167	
49	Торгівля металевими товарами і зброєю	65	185	250	
50	Торгівля тканиною і одягом	427	1 030	1 457	
51	Торгівля хутром і шкірою	55	151	206	
52	Торгівля предметами розкоші мистецтва і культу	19	40	59	
53	Торгівля іншими предметами (в т. ч. – розвозна)	185	455	640	
54	Торгівля питейна	32	73	105	
55	Особи невизначених занять	57	137	194	
56	Особи, що не вказали своїх занять	135	299	435	

З наведених підрахунків видно, що єврейське населення Уманщини було зайняте в усіх найважливіших сферах суспільного виробництва. Та найбільш поширеним видом діяльності була торгівля. Майже половина єврейського населення повіту займалася торгівельною діяльністю.

Біля 30% євреїв повіту були зайняті у виробничих та переробних галузях. Найпоширенішими були такі види занять: виробництво продуктів харчування, обробка деревини та пошиття одягу. З більш як семи тисяч кравців та шевців одягу в повіті – 4 127 чол. були євреями. Майже монополюючи євреї займалися хімічним виробництвом (ймовірно – фармацевти), виробництвом напоїв та бродильних речовин, виробництвом оптичних, механічних, хірургічних інструментів, годинників та іграшок, виготовленням ювелірних виробів і переробкою тютюну.

Три відсотки євреїв повіту займалися транспортом та іншими засобами зв'язку, з яких найпоширенішим був ізвозний промисел.

Щодо інших видів занять населення, то досить поширеною була служба в приватних осіб (часто євреї були орендарями чи управителями маєтків) та навчальна і виховна діяльність. Цікаво, що наукою, літературою та мистецтвом займалося більше 90 осіб, а представників інших національностей у цій сфері було 26. Найменше євреїв було серед адміністрації, суду, поліції, збройних сил. Шовіністична політика російського царату не передбачала участі єврейського населення в управлінських структурах державного апарату. Щодо прав євреїв на державну чи суспільну діяльність існували виняткові обмеження. До 1835 року за

євреями взагалі не визнавалося право на державну службу. Згодом деякі послаблення зроблено для євреїв-медиків. В 1882 році було визнано можливим заміщення євреями посад військових, лікарів та фельдшерів у межах 5-процентної норми.

Відповідно до земського положення 12 червня 1890 року встановлювалося, що євреї не допускаються до участі в земських виборчих зборах та з'їздах, а відтак не можуть бути обраними на земські посади. Нове міське положення 11 червня 1892 року взагалі усувало євреїв від участі у міських виборах та від заміщення посад, що стосувалися міського суспільного управління. Навіть у місцях масового проживання число євреїв, що могли бути обраними до складу Думи чи зібрання не могло перевищувати 10% від загальної чисельності обраних.

* * *

В національній структурі населення повіту третіми за чисельністю були *росіяни (великороси)*. В ході перепису населення було визначено, що великоруська мова є рідною (в розумінні національності) для 5 815 жителів Уманського повіту. З них – в місті Умані проживало 2 704 особи. Для порівняння: українську мову назвали рідною 273 894 жителі, 37 641 особа назвали рідною мовою єврейську, а 2 786 осіб назвали рідною мовою – польську. Як видно, росіяни були третіми за чисельністю після українців та євреїв повіту. Але, користуючись підставою тезою про те, що мова людини в дійсності свідчить не про її походження, а про її виховання, наголосимо, що названі цифри не варто сприймати як абсолютно точні.

Одним із доказів цього може бути розподіл населення Уманського повіту за віросповіданнями. За даними перепису, серед 5 815 російськомовних жителів повіту віросповідання були представлені так:

- православні і єдиновірці – 5 203;
- старообрядці – 311;
- римо-католики – 38;
- протестанти – 25;
- інші християни – 1;
- іудеї – 227;
- магометани – 6;
- інші не християни – 4.

Російськомовне населення в переважній більшості своїй було православним. Але викликає сумнів те, що 227 осіб російськомовного населення назвались іудеями. Ймовірніше всього, це потрібно розуміти саме навпаки: 227 євреїв назвали російську мову рідною. Враховуючи політичні обставини та умови життя євреїв в Російській імперії це виглядає більш логічним. Отож, такі дані ще раз утверджують в думці, що для обрахування кількості росіян замало показів населення про рідну мову.

Більш переконливим, з нашої точки зору, є дані про місце народження населення повіту. За офіційними даними, з 320 744 жителів Уманського повіту місцевими були 295 356 осіб, з інших повітів Київської губернії – 13 856 осіб, з інших губерній – 11 245 і з інших держав – 287. Щодо місцевих жителів, то це були, в основному, українці, а також євреї та поляки. Щодо уродженців інших по-

вітів Київської губернії, то визначити їх національність досить складно. А щодо уродженців інших губерній то вочевидь жителі губерній європейської частини Росії були росіянами за національністю. З 50 губерній європейської Росії в Уманському повіті проживало 10 506 жителів (Див. таблицю № 21). Були ще вихідці з Сибіру, Кавказу, Середньої Азії, але їх кількість була не значною. Так ось, коли припустили, що в українських губерніях (а в таблиці їх назви і кількість населення виділені темним шрифтом) проживало, переважно, українське населення і вихідців з цих губерній вважати українцями,...

Таблиця № 21.

№ з/п	Назви губерній європейської Росії	Всього	По Уманському повіту			По місту Умані		
			Чол.	Жін.	Всього	Жін.	Чол.	Всього
1	Архангельська	2	-	2	2	-	-	-
2	Астраханська	35	35	-	35	-	-	-
3	Бессарабська	151	45	24	69	43	39	82
4	Віленська	94	19	11	30	36	28	64
5	Вітебська	68	25	10	35	16	17	33
6	Володимирська	32	16	3	16	13	6	16
7	Вологодська	4	1	1	2	-	2	2
8	- Волинська	714	169	203	372	192	150	342
9	Воронежська	25	17	4	21	8	4	4
10	В'ятська	156	140	-	140	16	-	16
11	Гродненська	165	57	41	98	73	67	67
12	Область Донського Війська	14	1	3	4	6	4	10
13	- Катеринославська	37	11	10	21	9	7	16
14	Казанська	41	35	3	38	3	-	3

№ т/п	Назви губерній європейської Росії	Всього	По Уманському повіту			По місту Умані		
			Чол.	Жін.	Всього	Жін.	Чол.	Всього
15	Калужська	121	63	33	96	17	8	25
16	- Київська	-	-	-	-	-	-	-
17	Ровенська	72	16	16	32	22	18	40
18	Костромська	5	2	1	3	2	-	2
19	Курляндська	33	9	8	17	8	8	16
20	Курська	187	134	21	155	21	11	32
21	Ліфляндська	16	2	8	10	3	3	6
22	Мінська	163	42	22	64	63	36	99
23	Могилівська	131	50	26	76	31	24	55
24	Московська	42	7	11	18	14	10	24
	(в т. ч. м. Москва)	28	5	7	12	9	7	16
25	Нижегородська	6	3	-	3	2	1	3
26	Новгородська	11	4	1	5	4	2	6
27	Олонецька	2	1	1	2	-	-	-
28	Оренбургська	6	1	3	4	2	-	2
29	Орловська	89	35	24	59	17	13	30
30	Пензенська	11	4	2	6	2	3	5
31	Пермська	36	9	16	25	6	5	11
32	- Подільська	5550	1506	2046	3552	1004	994	1998
33	- Полтавська	177	53	49	102	40	35	75
34	Псковська	6	2	1	3	3	-	3
35	Рязанська	20	11	1	12	6	2	8
36	Самарська	9	2	-	2	2	5	7
37	С.-Петербурзька	44	7	11	18	11	15	26
	(в т. ч. м. С.-Петербург)	33	5	9	14	10	9	19
38	Саратовська	11	3	1	4	2	5	7
39	Симбірська	9	2	-	2	5	2	7
40	Смоленська	24	6	5	11	8	5	13
41	Таврійська	64	15	23	38	16	10	26

№ з/п	Назви губерній європейської Росії	Всього	По Уманському повіту			По місту Умані		
			Чол.	Жін.	Всього	Жін.	Чол.	Всього
42	Тамбовська	20	5	7	12	5	3	8
43	Тверська	17	2	3	5	6	6	12
44	Тульська	40	8	6	14	23	3	26
45	Уфійська	73	71	-	71	2	-	2
46	- Харківська	100	32	24	56	27	17	44
47	- Херсонська	1356	394	635	1 029	170	157	327
	(в т. ч. м. Одеса)	26	8	4	12	5	9	14
48	- Чернігівська	501	208	160	368	77	56	133
49	Естляндська	7	1	1	2	3	2	5
50	Ярославська	9	1	-	1	6	2	8
	Всього	10506			6760			3746

то тоді від загальної кількості уродженців російських губерній (10 506 осіб) потрібно відняти кількість уродженців українських губерній (8 495), що проживали на час перепису в Уманському повіті. В ході таких розрахунків виявляється, що уродженців Росії на території повіту проживало 2 071 особа. Та й то всіх їх безоглядно не можна вважати росіянами за національністю, бо ніяких достовірних доказів, окрім місця їхнього народження, ми не маємо. Однак, і ця кількість майже вдвічі менша за ту, що визначала росіян в повіті на основі опитування населення про рідну мову. Отож, підсумовуючи, відмітимо, що абсолютно точно визначити кількість росіян серед населення Уманського повіту поки-що не уявляється можливим. Але наближено ця кількість може бути десь від 2 до 5 тис. осіб. Це складало приблизно десь від 0,6% до 1,5% від усіх мешканців повіту.

Для того, щоб визначити рівень освіченості російськомовного населення повіту, нам все-таки доведеться оперувати офіційними цифрами матеріалів опитування, отриманих в ході перепису населення. Нагадаємо, що російську мову рідною назвало 5 815 жителів Уманського повіту. Розподіл цього населення за віковими групами та грамотністю представимо такою таблицею:

Таблиця № 22.

№ з/п	Вікові групи	Разом	Всіх		В тому числі:					
					Грамотних російською		Грамотних іншими мовами		Отримали освіту вищу початкової	
			Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1	Діти до 1 року	140	64	76	-	-	-	-	-	-
2	1-9 років	1156	573	583	143	129	-	-	9	-
3	10-19 років	1223	635	598	337	366	1	1	200	31
4	20-29 років	1322	842	480	488	226	-	1	142	111
5	30-39 років	736	385	351	169	157	-	-	152	68
6	40-49 років	522	297	225	138	104	-	-	108	16
7	50-59 років	375	197	178	85	76	-	-	75	10
8	60 і більше років	329	180	149	80	56	-	-	51	5
9	Не відомого віку	2	2	-	1	-	-	-	-	-
		5815	3175	2640	1141	1114	1	2	737	241

З 5 815 осіб російськомовного населення грамотного було 3 236, що становило 55,6%. В процентному відношенні грамотне населення до всього іншого за віковими групами розподілилось так:

1-9 років – 23,5%;

10-19 років – 75,9%;
 20-29 років – 73,2%;
 30-39 років – 74,1%;
 40-49 років – 70,1%;
 50-59 років – 65,6%;
 60 і більше років – 58,3%.

Як видно, процент грамотності був досить великим серед всіх вікових груп, а особливо серед молоді. Серед людей середнього та зрілого віку помітна тенденція зменшення кількості грамотного населення. Що стосується грамотності чоловічого і жіночого населення, то явною є перевага грамотних чоловіків: 54,6% проти 45,3% грамотного населення серед жінок.

Отже, російськомовне населення Уманського повіту, а в матеріалах перепису воно значиться як великоруське населення, було в більшості своїй грамотним і, не дивлячись на свою малочисельність, займало ключові позиції як в державному апараті, так і в суспільному житті.

Основні види занять російськомовного населення проілюструємо так:

Таблиця № 23.

№ з/п	Основні види занять	Уманський повіт (без міста)			Місто Умань			Всього	В % до всього рос. населення
		Самостійно	Члени сімей	Разом	Самостійно	Члени сімей	Разом		
1	Адміністрація, суд, поліція	20	26	46	87	178	265	311	5,3
2	Громадська та станова служба	17	27	44	11	19	30	74	1,2

№ з/п	Основні види занять	Уманський повіт (без міста)			Місто Умань			Всього	В % до всього рос. населення
		Самостійно	Члени сімей	Разом	Самостійно	Члени сімей	Разом		
3	Приватна юридична діяльність	1	-	1	19	39	58	59	1,0
4	Збройні сили	270	-	270	31	18	49	319	5,4
5	Богослужіння православного віросповідання	167	414	581	7	33	40	621	10,6
6	Навчальна і виховна діяльність	147	29	176	58	93	151	327	5,6
7	Наука, література, мистецтво	1	1	2	4	6	10	12	0,2
8	Лікарська і санітарна діяльність	24	38	62	31	55	86	148	2,5
9	Діяльність і служба приватна, прислуга, поденщина	146	215	361	269	84	353	714	12,2
10	Доходи з капіталу і нерухомого майна, капітали батьків	47	68	115	158	128	286	401	6,8
11	Доходи від казни, громадських закладів	9	-	9	62	-	62	71	1,2
12	Землеробство	113	322	435	17	141	158	593	10,1
13	Тваринництво	5	7	12	-	-	-	12	0,2
14	Обробка волокнистих речовин	9	15	24	2	2	4	28	0,4
15	Обробка продуктів тваринництва	22	22	44	6	1	7	51	0,8
16	Обробка деревини	14	31	45	17	60	77	122	2,0

№ з/п	Основні види занять	Уманський повіт (без міста)			Місто Умань			Всього	В % до всього рос. населення
		Самостійно	Члени сімей	Разом	Самостійно	Члени сімей	Разом		
17	Обробка металів	31	58	89	28	31	59	148	2,5
18	Обробка рослинних і тваринних продуктів харчування	33	147	180	28	7	35	215	3,6
19	Виготовлення одягу	17	20	37	91	114	205	242	4,1
20	Будівництво та ремонт житла	45	67	112	52	87	139	251	4,3
21	Залізничний транспорт	66	153	219	8	13	21	240	4,1
22	Пошта, телеграф і телефон	24	21	45	39	42	81	126	2,1
23	Кредитні і комерційні заклади	-	-	-	9	24	33	33	0,5
24	Торгівля взагалі	11	24	35	4	9	13	48	0,8
25	Торгівля зерновими продуктами	1	-	1	7	26	33	34	0,5
26	Торгівля іншими с/г продуктами	3	1	4	31	55	86	90	1,5
27	Торгівля буд. матеріалами і паливом	1	3	4	6	9	15	19	0,3
28	Торгівля тканинами та предметами одягу	9	15	24	10	11	21	45	0,7
29	Трактери, готелі, клуби	23	4	27	20	16	36	63	1,0
30	Торгівля питейна	12	22	34	19	30	49	83	1,4
31	Чистота і гігієна тіла	3	5	8	29	30	59	67	1,1

Вище наведені дані лише про основні види занять населення повіту, але і вони уможливають деякі узагальнення. Так, 52,5% російськомовного населення займалось службою і отримувало доходи з казни та приватних капіталів. Землеробством, тваринництвом та переробними галузями промисловості займалися 20,1% росіян. Виготовленням одягу, будівництвом, транспортом та іншими засобами зв'язку було зайнято близько 15% населення. І близько 8 % російськомовних жителів повіту займалися торгівлею та кредитною і комерційною діяльністю. Отже, більша частина населення була зайнята у невиробничій сфері. Значна частина російськомовного населення проживала в містах та містечках повіту, займаючи третє місце за кількістю серед міщан Уманського повіту.

Не дивлючись на те, що росіяни були третіми за кількістю серед населення повіту після українців та євреїв, вони складали, в основному привілейовані стани тогочасного суспільства. Ось як виглядав поділ за національністю та становою належністю населення Уманського повіту в кінці XIX століття:

Таблиця № 24.

№ з/п	Національність	Дворяни потомствениі та їх сім'ї	Дворяни "личные", чиновники не з дво- рян та їх сімей	Духовенство христ- янського віроспові- данія та їх сім'ї	Потомствениі "личные" ночесні громадяни	Купці та їх сім'ї	Міщани
1	Росіяни	490	591	684	337	70	1 894
2	Українці	349	184	811	347	8	7 660
3	Євреї	-	28	-	14	463	36 887

Як видно з наведених даних, дворян та чиновників росіян було значно більше, ніж українців. А це були саме ті стани, які володіли чималими маєтностями та підтримували російське самодержавство. Будучи в абсолютній меншості серед населення краю, росіяни посідали панівні позиції в суспільстві та державі і були активними провідниками політики русифікації щодо корінного населення Уманського повіту. В більшості своїй українське населення Уманщини, як і всієї України, перебувало під тиском російської державної машини, що і зумовлювало політику русифікації та колоніального тиску.

* * *

Відносно чисельності *польської* національної меншини Уманського повіту, то розрахунки представимо такою таблицею:

Таблиця № 25.

№ з/п	Польське населення за рідною мовою та віросповіданням	Всього	По Уманському повіту			По м. Умані		
			Всього	Чол.	Жін.	Всього	Чол.	Жін.
1	Римо-католики	2688	1808	905	903	880	466	414
2	Православні і єдиновірці	80	53	12	41	27	15	12
3	Протестанти	15	7	4	3	8	3	5
4	Інші	3	-	-	-	3	-	3
5	Всього	2786	1868	921	947	918	484	434

Як видно з таблиці, 2 688 осіб, що назвали рідною мовою польську були римо-католиками. 80 осіб з рідною польською мовою були православними та єдиновірцями. А може, навпаки, правосла-

вні від народження спольщилися і визнавали польську мову рідною. І 15 осіб поляків були протестантами. Поєднання цих двох критеріїв визначення національності (рідна мова та віросповідання) дало підстави для визначення загальної кількості польської меншини – 2 786 осіб. Це четверта за кількістю національність (після українців, євреїв та росіян), що проживала в Уманському повіті. В процентному відношенні до всього населення повіту польська меншина складала 0,86%.

Матеріали перепису дають можливість визначити класово-становий поділ польського населення. Ось як він виглядав:

Таблиця № 26.

№ з/п	Класи та стани тогочасного суспільства	Разом	По Уманському повіту (без міста)			По м. Умані		
			Чол.	Жін.	Всього	Чол.	Жін.	Всього
1	Дворяни потомственні та їх сім'ї	910	232	267	499	216	195	411
2	Дворяни "личные", чиновники не з дворян та їх сім'ї	168	30	58	88	40	40	80
3	Духовенство	3	-	1	1	2	-	2
4	Потомственні і "личные" почесні громадяни та їх сім'ї	23	8	12	20	1	2	3
5	Купці та їх сім'ї	10	3	1	4	2	4	6
6	Міщани	980	358	350	708	148	124	272
7	Селяни	525	232	211	443	46	36	82
8	Не вказали стану	12	4	6	10	1	1	2
9	Іноземні піддані	155	51	44	95	30	30	60
	Всього	2 86						

Як підтверджують цифри, 1 078 осіб належали до дворянського стану, що становило 38,6% від загальної кількості польського населення Уманщини. Почесні громадяни та купці склали всього 1,1%. 31,1% польського населення проживало в містах та містечках повіту і складало стан міщан. 5,5% польського населення були іноземними підданими. Якщо ж узагальнити здійснені підрахунки, то виявляється, що 80,7% польського населення повіту відносилась до привілейованої частини тогочасного суспільства і тільки 18,8% від загальної кількості польської меншини належали до селян.

Що стосується рівня освіченості польського населення повіту, то наведемо такі дані:

Таблиця № 27.

№ з/п	Вікові групи	Разом	З них:		В тому числі:					
					Грамотних російською		Грамотних на інших мовах		Отримали освіту вище початкової	
			Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1	Діти до 1 року	51	2	19	-	-	-	-	-	-
2	1-9 років	486	241	245	43	39	2	3	7	1
3	10-19 років	554	310	244	133	166	1	23	137	5
4	20-29 років	455	216	239	120	158	3	26	50	21
5	30-39 років	408	207	201	122	136	4	18	64	12
6	40-49 років	318	145	173	74	117	6	19	46	6
7	50-59 років	250	117	133	63	81	6	19	34	1
8	60 і більше років	264	139	125	70	73	12	23	36	5
	Всього	2786	1407	1379	625	770	34	131	374	51

З таблиці видно, що найчисельнішими були вікові групи 10-19 і 1-9 років. Діти від 1 до 19 років складали 37,3% польського населення. Молодь 20-29 років складала 16,3%, 30-39 років – 14,6% від усього населення. Зріле населення 40-59 років становило 20,3%, а частка шестидесятилітніх і старших була 9,4%. Отож, стосовно віку підсумуємо, що польську меншину Уманського повіту в другій половині XIX століття складало молоде населення (55,4% молоді проти 44,5% людей 40-60 років). В умовах жорстокої політики асиміляції, що проводив російський уряд відносно національних меншин, польська молодь отримувала російськомовну освіту. Якщо порівняти загальну кількість грамотних російською та іншими мовами, то співвідношення виглядає як 8 до 1, або в процентному відношенні 50% проти 5,9%. Відносно грамотних російською мовою, то майже однаково представлене чоловіче і жіноче населення, а ось щодо грамотних іншими мовами, то співвідношення між чоловічою статтю і жіночою виглядає як 20,6% проти 79,3%. Більшість грамотних іншими мовами становили жінки, які, ймовірно, отримували таку освіту не в державних навчальних закладах, а в домашніх умовах та приватних пансіонатах. Таким чином, наведені цифри підтверджують, що польське населення Уманського повіту в переважній більшості було грамотним – з 2 786 осіб 1 985 отримали освіту. Це складало 71,2%. Воно й зрозуміло, бо як вже було відмічено вище, більшість польського населення повіту відносилась до привілейованої частини суспільства.

Таким чином, в другій половині XIX століття польську національну меншину Уманського повіту складали близько трьох тисяч осіб. Більше третини з них були дворянами і володіли великими земельними угіддями. Близько тисячі осіб були міщанами і тільки півтисячі поляків належали до селянського стану. В переважній більшості (71,2%) польське населення повіту було грамотним, хоча і здобувало освіту в російськомовній системі освіти. Політика російського імперського уряду стосовно поляків, як і інших національних меншин приєднаних територій, зводилась до насильницької асиміляції та зросійщення. Особливо активне нівелювання ролі польського дворянства в житті регіону спостерігалось після придушення царизмом польського повстання 1863 року. Саме в другій половині XIX століття імперська влада, здійснивши низку репресивних актів проти прогресивно настроєних поляків, завершила процес свого утвердження в приєднаних до Росії територіях. Однак польська національна меншина Уманського повіту залишалася чисельною і життєздатною соціальною спільнотою. Вона була четвертою за чисельністю серед більш як двадцяти національностей Уманського повіту.

З таблиці № 28 видно, що за чисельністю інші національності меншини після польської, розташовуються в такій послідовності: німецька, білоруська, чеська, татарська, молдавська, французька, вірменська, циганська тощо. Представники цих національностей здавна мешкали на теренах Уманщини і в другій половині XIX століття складали осіле населення

Уманського повіту. Їх станову належність та соціальне становище проілюструємо такими даними:

Таблиця № 28.

№ з/п	Нац. меншини Суспільні стани	Німецька		Білоруська		Чесьська		Татарська		Молдавська		Французька		Циганська		Всього
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	
1	Дворяни потомствени та їх сім'ї	4	8	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3	-	-	16
2	Дворяни "личные", чиновники не з дворян та їх сім'ї	17	9	4	8	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	39
3	Духовенство всіх християнських віросповідань та їх сім'ї	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
4	Потомствени і "личные" почесні громадяни та їх сім'ї	4	2	3	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13
5	Купці та їх сім'ї	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
6	Міщани	28	17	27	12	9	1	1	-	-	-	3	-	-	-	98
7	Селяни	-	-	36	29	1	4	66	-	1	-	-	1	5	4	147
8	Військові козаки	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

№ з/п	Нац. меншини Суспільні стани	Німецька		Білоруська		Чеська		Татарська		Молдавська		Французька		Циганська		Всього
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	
9	Іноземні піддані	-	1	-	-	30	23	-	-	18	21	1	9	-	-	103
	Не вказали стану	102		1		6		-		1		1		-		111
	Разом	196		124		74		67		42		20		9		532

Як бачимо, німецька національна меншина Уманського повіту була представлена 12 потомственими дворянами, 26 дворянами "личними" та чиновниками, 6 почесними громадянами, 4 купцями та 42 міщанами. Білоруську національну меншину склали 12 дворян "личных", 7 почесних громадян, 39 міщан та 65 селян. Представники чеської та татарської національних меншин не входили до вищих привілейованих станів суспільства і відносилися до міщан та селян повіту. Зате з 20 осіб французької національності, що мешкали в цей час на Уманщині, п'ятеро належали до дворянства. Місцеві ж цигани в ході перепису населення були зараховані до селянства Уманського повіту. Отже, як видно, представники національних меншин входили до різних станів тогочасного суспільства.

Отож, зазначимо, що населення Уманського повіту в другій половині XIX століття було багатонаціональним. На теренах Уманщини мешкали представники близько двадцяти національностей, що належали до більш як десяти релігійних конфесій, а також більше одинадцяти тисяч уродженців Європи, Азії, Аме-

рики та Японії. Тобто, не дивлячись на певні умовності при визначенні національного складу населення Уманського повіту, все ж перший Всеросійський перепис 1897 року уможливив з'ясування чисельності та питомої ваги корінної національності регіону та національних меншин, що мешкали на Уманщині.

Продовжуючи аналіз зведених даних перепису населення 1897 року стосовно Уманського повіту, зупинимось далі на характеристиці соціального складу мешканців цього регіону. Числові показники соціальних груп, що проживали в повіті, виглядають так:

Таблиця № 29.

№ з/п	Назва станів	В Уманському повіті			З них – в м. Умані		
		Чол.	Жін.	Всього	Чол.	Жін.	Всього
1	Дворяни потомствени та їх сім'ї	862	908	1 770	432	424	856
2	Дворяни "личные", чиновники не із дворян та їх сімей	521	496	1 017	365	300	665
3	Духовенство всіх християнських віросповідань та їх сім'ї	740	759	1 499	142	65	207
4	Потомствени і "личные" почесні громадяни та їх сім'ї	380	360	740	158	95	253
5	Купці та їх сім'ї	263	295	558	229	263	492
6	Міщани	23027	24526	47553	11034	11999	23033
7	Селяни	132105	134609	266714	2479	2758	5237
8	Військові козаки	6	4	10	-	-	-
9	Інородці	-	1	1	-	1	1
10	Особи, що не належать до цих станів	162	139	301	35	22	57
11	Особи, що не вказали свого стану	89	78	167	24	24	48
12	Російські піддані	158155	162175	320330	14900	15952	30852
13	Іноземні піддані	24	193	414	92	72	164

З наведених цифрових даних видно, що найчисельнішою групою населення в повіті були селяни – 83,1%, другими за чисельністю були міщани – 14,8%. Дворяни потомственні і "личные" складали відповідно 0,5% та 0,3% від загальної кількості населення. Що стосується духовенства, то його відсоток складав 0,4. За кількістю духовенства Уманський повіт посідав друге місце після Київського (з містом Києвом – зрозуміло) серед інших повітів губернії.

За результатами перепису населення можна заключити, що з переважаючого за чисельністю стану селянства в місті живуть 1,9%; міщани ж живуть і поза повітовим центром (51,5% мешкають в населених пунктах повіту). Але так як більшу частину міщан складають євреї, які, як вже відомо, в більшості складають населення поселень міського типу, та переписом в містах не зараховані і не виділені, то наведені цифри про кількість міщан не можуть вважатися абсолютними. З цієї самої причини не має можливості прослідкувати і те, представники яких станів переважають серед міського та серед сільського населення повіту.

В місті Умані переважну більшість населення складали міщани – 74,6%, відсоток селян складав 16,9; третіми за чисельністю були потомственні і "личные" дворяни – 4,9%; четвертими були купці – 1,59%, а потім – духовенство всіх християнських віросповідань, потомственні та "личные" почесні громадяни і т. д. 99,8% всього населення повіту були російськими підданими і тільки незначна частина жителів мали іноземне підданство.

З соціальною диференціацією населення пов'язане і прилучення його до освіти. Переходячи до питання про грамотність мешканців Уманського повіту, варто знову нагадати про неточність

переписних даних. Йдеться, зокрема, про плутанину заголовків переписних таблиць в опублікованих узагальненнях Центрального Статистичного Комітету. Так, в таблиці XV представлені зведені дані про розподіл населення за рідною мовою, грамотністю та віковими групами.¹² Там грамотні поділені на: 1) грамотних "по-руски", 2) грамотних на інших мовах і 3) тих, що мають освіту вище початкової. Такі заголовки дають право припустити, що до "грамотных по-руски" повинні бути зараховані, окрім грамотних тільки "по-руски", також і ті, що грамотні і на інших мовах, що всі, хто має освіту вище початкової, як грамотні, теж мають бути зараховані до першої категорії і що, з іншого боку, ті "грамотные (тільки) на других языках", які отримали (наприклад за кордоном) освіту вище початкової, мають бути включеними в графу "получивших образование выше начального". Однак цього в таблицях не зроблено. В таблицях "грамотные по-руски" плюс "грамотные на других языках" і плюс "получившие образование выше среднего" в сумі складають загальну кількість грамотних. Мабуть, таблиці включають в число "грамотных на других языках" тільки тих, хто грамотні не "по-руски". А в такому випадку, таблиці не містять відомостей про те, скільки ж усіх "грамотных на других языках". Одним словом, недосконалі заголовки вносять плутанину у з'ясування дійсної ситуації з рівнем грамотності. Збиваючи до купи величини, що за логікою підлягають роз'єднанню, таблиці в цілому не створюють ясної картини кількості грамотного населення. Це варто мати на увазі, оперуючи опублікованими цифрами відносно грамотності і зважати на певну долю умовності наведених розрахунків.

Зведені показники по Київській, Волинській та Подільській губерніях показують, що грамотність поширена мало і що повсюдно відсоток грамотних значно нижчий серед жінок, ніж серед чоловіків, але і у останніх він не дуже високий. Грамотність значно більше поширена серед міського населення в порівнянні з сільським. Стосовно мешканців Київської губернії, то грамотними були:

в містах – 55,7% чол. і 35,0% жін. населення;

в повітах без міст – 23,1% чол. і 5,2% жінок.

Серед усіх 40 поселень міського типу трьох губерній, найвищий відсоток грамотного населення був у Києві – 53,4%, а найнижчий – у Вербівці Подільської губернії – 17,4%. Місто Умань за грамотністю посідало 19 місце серед 40 міст, а відсоток грамотних в ньому складав 36,9%. (Для порівняння: в Черкасах грамотними було 37,5%, в Звенигородці – 29%, в Каневі – 26,2%, в Чигирині 23,3% тощо). В цілому ж по Київській губернії грамотних було 45,7% населення.

Грамотність сільського населення, як вже показано вище, була значно меншою. В цілому по трьох губерніях відсоток грамотних сільських мешканців складав 14,5%, а по Київській губернії – 14%. Уманський повіт серед 36 повітів Київської, Волинської та Подільської губерній займав лише 30-е місце, маючи показник грамотності сільського населення 13,0%. А разом з міським населенням грамотними в повіті були 15,28% його мешканців.

Підрахунки грамотного населення Уманського повіту з розподілом за станами та віковими категоріями виглядають так:

Таблиця № 30.

№ з/п	Стани та вікові групи	Неграмотні		Грамотні		Навчались в:									
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Університетах та інших навчальних закладах	Спеціальних та технічних навчальних закладах	Спеціальних навчальних закладах	Середніх навчальних закладах	Спеціальних навчальних закладах	Середніх навчальних закладах	Військових навчальних закладах			
1	Дворяни поміщичні і "личные", чиновники не із дворян та їх сім'ї до 10 років до 10-19 років до 20-29 років до 30-39 років до 40-49 років до 50-59 років 60 і більше	131	195	455	485	45	2	10	1	21	1	108	55	12	
		91	105	30	33	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
		16	22	64	102	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
		4	13	80	118	7	1	4	1	7	1	14	28	2	
		6	11	93	81	15	-	3	-	7	-	28	10	2	
		4	10	76	56	4	-	2	-	5	-	28	6	5	
		1	15	54	47	8	1	1	-	-	-	18	2	1	
		9	19	58	49	11	-	-	-	2	-	16	4	2	
2	Духovenство всіх християнських віросповідань з сім'ями до 10 років	153	238	445	456	3	1	-	-	2	-	241	113	-	
		140	128	33	45	-	-	-	-	-	-	-	-	-	

№ з/п	Стани та вікові групи	Неграмотні		Грамотні		Навчались в:												
						Університетів та інших навчальних закладах		Спеціальних та технічних навчальних закладах		Спеціальних середніх навчальних закладах		Середніх навчальних закладах		Військових навчальних закладах				
	Сільські жителі (селяни, козаки, іноземні поселенці) до 10 років	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.			
		10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60 і більше	Іноземні піддані	75	67	54	54	-	-	4	-	-	8
1	Дворяни потом- ственні, "лич- ные", чиновни- ки не з дворян та їх сім'ї до 10 років	101	142	696	582	38	3	8	1	24	11	363	112					
		86	112	53	39	-	-	-	-	-	-	-	-					

№ з/п	Стани та вікові групи	Неграмотні		Грамотні		Навчались в:												
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.				
						Університетів та інших навчальних закладах												
						Спеціальних та технічних навчальних закладах												
						Спеціальних середніх навчальних закладах												
						Середніх навчальних закладах												
						Військових навчальних закладах												
10-19	4	19	42	100	-	-	-	-	-	-	-	7	21	-				
20-29	4	17	90	125	3	-	-	-	-	-	-	48	62	-				
30-39	2	12	81	64	-	1	-	-	2	-	-	51	25	-				
40-49	-	18	59	52	-	-	-	-	-	-	-	37	3	-				
50-59	1	22	76	37	-	-	-	-	-	-	-	50	1	-				
60 і більше	2	22	64	33	-	-	-	-	-	-	-	48	1	-				
Почесні грома- дани, купці, міщани та інші міські стани до 10 років	6811	10049	5438	2775	2	-	2	-	29	2	-	82	40	1				
3	3439	3492	280	166	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-				
10-19	1310	2066	1359	1067	-	-	-	-	1	1	-	5	4	1				
20-29	597	1303	1274	724	-	-	1	-	5	-	-	20	20	-				
30-39	466	1069	987	406	1	-	1	-	14	-	-	21	11	-				
40-49	385	987	747	226	-	-	-	-	5	-	-	18	4	-				
50-59	306	624	446	116	1	-	-	-	2	-	-	12	-	-				
60 і більше	308	505	345	70	-	-	-	-	1	-	-	6	-	-				

№ з/п	Стани та вікові групи	Неграмотні		Грамотні		Навчались в:										Середніх навчальних закладах		Вищих навчальних закладах	
		Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
	10-19	2	3	275	110	-	-	-	-	15	-	6	-	6	-	1	-	-	-
	20-29	3	14	101	122	6	1	1	-	8	1	48	-	48	-	-	-	-	-
	30-39	3	-	89	115	10	2	5	1	-	6	38	-	38	-	-	-	-	-
	40-49	3	4	85	87	10	-	2	-	-	-	15	-	15	-	-	-	-	-
	50-59	-	4	55	59	11	-	-	-	1	3	1	-	1	-	-	-	-	-
	60 і більше	4	5	38	50	1	-	-	-	-	1	4	-	4	-	-	-	-	-
2	Духovenство всіх християнських сповідань з сім'ями	5	11	137	54	-	1	-	-	-	-	109	15	-	-	-	-	-	-
3	Почесні громадяни, купці, міщани та інші міські стани	5806	9199	5615	3158	58	3	-	-	11	4	289	38	-	-	-	-	-	-
4	Сільські жителі (селяни, козаки, іноземні поселенці)	1684	2530	797	229	-	-	-	-	14	-	81	4	-	-	-	-	-	-
5	Іноземні піддані	21	23	71	49	1	-	-	-	-	1	10	4	-	-	-	-	-	-

Як видно, показники грамотності були досить низькими. В цілому по повіту грамотним було 15,2%. Серед усього грамотного населення 78,6% були чоловіки і лише 21,3% були жінки. Не грамотними залишалися в повіті 84,6% населення. Більшість серед неграмотних становили жінки – 55,9% і в той же час неграмотних чоловіків було 44,08%.

Що стосується грамотності серед міського та сільського населення, то, як зазначено вище, вищий відсоток грамотних був серед населення повітового центру. Так, якщо в місті грамотними були 36,8%, то в інших населених пунктах повіту цей показник становив лише 12,9%. Не грамотними серед жителів міста були 62,9%, а серед населення повіту – 86,9%. Відносно поширення освіти серед чоловічого та жіночого населення, то підрахунки показують таке: по місту Умані грамотними були 52,5% чоловіків та 25,4% жінок, в усіх інших населених пунктах повіту грамотними були 21,7% чоловіків і лише 4,3% жінок. Як видно, грамотність сільського населення була значно нижчою в порівнянні з жителями міста.

Відносно показників грамотності серед різних станів, то наведемо таблицю з такими підрахунками:

Таблиця № 31.

№ з/п	Суспільні стани	Повіт без м. Умані		м. Умань	
		Грамотні	%	Грамотні	%
1	Дворяни потомственные і "личные", чиновники не з дворян та їх сім'ї	940	74,2	1278	84,0
2	Духовенство всіх християнських віросповідань з сім'ями	901	69,7	191	92,2

№ з/п	Суспільні стани	Повіт без м. Умані		м. Умань	
		Грамотні	%	Грамотні	%
3	Почесні громадяни, купці, міщани та інші міські стани	8213	32,7	8773	36,8
4	Сільські жителі (селяни, козаки, іноземні поселенці)	27321	10,4	1026	19,5
5	Іноземні піддані	108	43,2	120	73,1

З даних таблиці видно, що найвищий процент грамотності був у духовенства християнських віросповідань, що мешкало в повітовому центрі. Високий відсоток грамотних був серед дворян та іноземних підданих. А найменше грамотних було серед селян, військових козаків та іноземних поселенців. Якщо ж порівнювати дані по місту та повіту, то очевидна перевага грамотних серед міського населення всіх станів.

Дані* про грамотність вікових груп представимо такою таблицею.

Таблиця № 32.

№ з/п	Вікові групи населення	м. Умань**			Уманський повіт (без міста)		
		Чол.	Жін.	Всього	Чол.	Жін.	Всього
1	До 10 років	53	39	92	1301	461	1762
2	10-19 років	275	110	385	11162	2520	13682
3	20-29 років	101	122	223	6 28	1453	8181
4	30-39 років	89	115	204	5433	856	6289
5	40-49 років	85	87	172	3760	568	4328
6	50-59 років	55	59	114	1638	254	1892
7	60 і більше	38	50	88	1025	178	1203

*Обрахунки проведено без врахування іноземних підданих

** по м. Умані представлені дані лише про грамотність дворян потомствених, "личных", чиновників

Звернемо увагу на те, що і серед чоловіків, і серед жінок, як по місту, так і по повіту, кількість грамотних зменшується з підвищенням віку. Найбільше грамотного населення у віці 10-19 років і найменше серед 50-літніх та старших. Звідси можна заключити, що більш активно населення почало прилучатися до освіти в другій половині XIX століття. Різниця між кількістю грамотних чоловіків і жінок взагалі дуже значна в усіх вікових групах, та особливо вона велика серед населення 30-59 років. Серед дворянства менш помітною є різниця між кількістю грамотного чоловічого населення та жіночого. Домашньою освітою, що практикувалася в дворянських сім'ях, однаково були охоплені як хлопчики, так і дівчатка. Але і серед цієї категорії населення помітною є тенденція зменшення кількості грамотних із збільшенням віку.

Розподіл населення за національностями та грамотністю:

Таблиця № 33.

№ з/п	Назви національностей	Всі			В тому числі:						Всього грамотних
					Грамотні російською мовою		Грамотні іншими мовами		Отримали освіту вище середньої		
		Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	%
1	Все населення повіту	158376	162368	320744	34049	8393	2865	1627	1651	427	15,2
2	Українці	135278	138607	273894	26212	3371	8	7	432	98	10,9
3	Євреї	18137	19504	37641	5640	3040	2794	1464	62	16	34,5
4	Росіяни	3175	2640	5815	1441	1114	1	1	737	241	60,7
5	Німці	105	91	196	45	55	10	10	31	11	82,6
6	Поляки	1407	1379	2786	625	770	34	131	374	55	71,3
7	Чехи	40	34	74	16	16	7	6	3	-	64,8
8	Татари	67	-	67	6	-	9	-	-	-	22,3

При загальному відсотку грамотних по повіту 15,2%, найвищим він був у німців – 82,6%, трохи меншим у поляків – 71,3% та чехів – 64,8%, ще меншим у росіян – 60,7% та євреїв – 34,5%. А найменш грамотного населення було серед татар – 22,3% та українців – 10,9%. Підрахунки показують, що серед грамотних російською мовою на першому місці українці (99,2%), на другому – росіяни (72,2%), на третьому – поляки (70,1%), на четвертому – євреї (66,6%), на п'ятому – чехи (64,1%) і на шостому – німці (58,6%). Грамотних іншими мовами розрахунки дозволяють перерахувати в такій послідовності: євреї – 32,7%, чехи – 27,0%, поляки – 20,5%, німці – 6,1%, татари – 0,6%, українці – 0,04% та росіяни – 0,05%. В цілому ж серед населення повіту таких було 8,2%. Відносно ж тих, що отримали освіту вище середньої (ймовірно, вищу-авт.), то найбільше їх було серед росіян – 27,6%, німців – 25,9%, поляків – 21,5%; значно менше серед чехів – 6,2% та українців – 1,7%. І практично не доступною була вища освіта для євреїв. Тільки 0,5% грамотного єврейського населення мали вищу освіту.

Що стосується грамотності чоловіків і жінок, то в цілому по повіту серед грамотного населення чоловіків було 78,6%, а жінок – 21,3%. Освіта, а особливо, як видно з таблиці вища, була більш доступною для чоловічого населення і менш – для жіночого. Лише серед поляків, грамотних російською мовою жінок було в 1,2 раза більше, ніж чоловіків та грамотні іншою мовою жінки в 3,8 раза переважали чоловіків.

Отож, при певних позитивних зрушеннях в справі поширення освіти, все ж освітній рівень населення краю залишався низьким. Більшість грамотного населення отримувала освіту в середніх

навчальних закладах та середніх спеціальних. Тільки 0,32% грамотного населення мали університетську освіту. В основному це були дворяни та, частково, духовенство християнських віросповідань. Переважна ж більшість населення, в основному сільського, була не грамотною. Найнижчим рівень грамотності був серед населення української та єврейської національності, тобто серед населення, що чисельно переважало всі інші національності. Саме українці та євреї краю були підданими держави, яка активно впроваджувала дискримінаційну внутрішню політику щодо інородців. Залишаючи це населення поза системою освіти, царський уряд в такий спосіб намагався позбавити його громадянських прав і усунути від участі в політичному житті країни.

Аналіз сімейного стану населення показав, що у шлюбі знаходилось 38,9% мешканців повіту, а 60,9% населення були холостяками та незаміжніми, вдівцями та вдовами, чи просто розведеними. Ці дані тісно пов'язані з показниками характеру господарств. Так, господарств, що вели сім'ї з 2-5 осіб було 38 332 проти 22 975 господарств з 6-10 осіб. Тобто серед населення повіту переважали невеликі сім'ї. Така тенденція була спільною як для сільського, так і міського населення.

Переходячи до характеристики господарства, промислів та основних занять населення, варто зауважити, що дані перепису в цьому плані є найбільш неточними. По-перше, населення при опитуванні про основні заняття і промисли часто вбачало в цьому потаємну підоснову (нібито додаткові заняття будуть обкладатися налогом, а часто ці додаткові заняття були основними) і з недовірою давало відомості для заповнення переписних листів. По-друге, перепис 1897 року мав виключно демографічний характер

і тільки в доповнення до демографічних даних були зібрані відомості про основні заняття населення. Тому їх не варто сприймати як абсолютно точні. Та все ж, навіть наближені дані створюють уявлення про зайнятість населення. Розподіл населення повіту за групами занять і народностями на основі рідної мови проілюструємо такою таблицею:

Таблиця № 34.

№ з/п	Групи занять	Росіяни		Українці		Поляки		Євреї		Німці	
		Самостійно	Чл. сім'ї	Самостійно	Чл. сім'ї	Самостійно	Чл. сім'ї	Самостійно	Чл. сім'ї	Самостійно	Чл. сім'ї
1	Адміністрація, суд, поліція	107	201	188	429	10	1	2	27	1	1
2	Суспільна і станова служба	28	46	55	109	4	-	2	6	-	-
3	Приватна юридична діяльність	20	29	3	11	5	-	10	34	-	-
4	Збройні сили	301	18	305	53	60	-	4	5	5	-
5	Богослужіння православного віросповідання	174	447	202	491	-	-	-	-	-	-
6	Богослужіння нехристиянського віросповідання	-	-	-	-	1	-	66	189	-	-
7	Служби при церквах та цвинтарях	1	2	15	20	4	-	105	375	-	-
8	Навчальна та виховна діяльність	175	122	104	107	28	1	332	859	9	3
9	Наука, література, мистецтво	5	7	1	6	4	-	29	63	1	-
10	Лікарська діяльність	55	93	111	124	25	-	39	91	3	1

№ з/п	Групи занять	Росіяни		Українці		Поляки		Євреї		Німці	
		Самостійно	Чл. сім'ї	Самостійно	Чл. сім'ї	Самостійно	Чл. сім'ї	Самостійно	Чл. сім'ї	Самостійно	Чл. сім'ї
11	Служби при "благотворительных" закладах	2	-	-	-	-	-	-	2	-	-
12	Служби в приватних осіб	415	299	6129	4685	311	10	1193	1426	26	12
13	Доходи з майна батьків та родичів	205	196	411	353	176	-	292	529	13	7
14	Доходи від казни, громадських організацій та приватних осіб	71	-	225	68	40	-	146	46	2	-
15	Землеробство	130	463	52113	193470	114	92	82	176	6	7
16	Бджільництво і шовківництво	2	2	20	34	2	-	-	-	-	-
17	Тваринництво	5	7	212	176	2	-	13	1	1	-
18	Лісництво та лісні промисли	2	2	65	140	-	-	16	47	-	-
19	Обробка волокнистих матеріалів	11	17	281	435	72	-	117	151	-	-
20	Обробка продуктів тваринництва	28	23	58	114	3	-	79	171	-	-
21	Обробка деревини	31	91	258	657	38	13	400	994	6	2
22	Обробка металів	59	89	312	625	58	38	312	593	3	2
23	Обробка мінеральних речовин (кераміка)	1	3	339	773	-	-	8	20	-	-
24	Винокуріння, пивоваріння і медоваріння	1	3	27	8	7	-	50	146	9	7
25	Інші напої та бродильні речовини	-	-	-	-	-	-	18	42	-	3
26	Обробка рослинних та тваринних продуктів	51	154	405	784	44	23	378	1246	13	30

№ з/п	Групи занять	Росіяни		Українці		Поляки		Євреї		Німці	
		Самостійно	Чл. сім'ї	Самостійно	Чл. сім'ї	Самостійно	Чл. сім'ї	Самостійно	Чл. сім'ї	Самостійно	Чл. сім'ї
	харчування										
27	Поліграфічне виробництво	4	3	2	4	2	1	52	88	-	-
28	Виробництво оптичних, механічних, хірургічних інструментів та годинників	3	-	-	-	-	-	28	57	-	-
29	Ювелірне виробництво	3	5	25	50	2	-	49	183	-	-
30	Виготовлення одягу	108	134	930	1811	98	63	1346	2781	1	-
31	Будівництво та ремонт житлових будинків	97	154	522	1245	15	9	241	698	-	-
32	Ізвозний промисел	9	5	84	144	2	-	260	768	-	-
33	Пошта, телеграф, телефон	63	63	13	8	2	-	2	8	-	-
34	Кредитні та інші комерційні заклади	9	24	3	5	4	4	25	44	-	-
35	Торгівельне посередництво	4	12	7	12	1	-	252	794	-	-
36	Торгівля взагалі	15	33	88	111	4	10	645	2106	-	-
37	Торгівля живим скотом	2	6	62	109	2	-	128	469	-	-
38	Торгівля зерном	8	26	11	13	1	-	1125	3940	-	-
39	Торгівля іншими с/г продуктами	34	56	143	201	8	3	1149	3263	-	-
40	Торгівля буд. матеріалами і паливом	7	12	4	12	-	-	191	708	-	-
41	Торгівля предметами домашнього вжитку	-	2	4	11	-	-	58	129	-	-
42	Торгівля металевими товарами і зброєю	5	14	3	-	4	-	65	185	-	-
43	Торгівля тканиною та одягом	19	26	3	12	-	-	427	1030	-	-
44	Торгівля хутром та шкірою	-	1	-	-	-	-	55	151	-	-

№ з/п	Групи занять	Росіяни		Українці		Поляки		Євреї		Німці	
		Самостійно	Чл. сім'ї	Самостійно	Чл. сім'ї	Самостійно	Чл. сім'ї	Самостійно	Чл. сім'ї	Самостійно	Чл. сім'ї
45	Торгівля предметами мистецтва та культу	5	8	-	5	2	3	19	40	-	1
46	Торгівля іншими предметами	1	1	18	27	3	2	123	323	-	-
47	Торгівля розвозна	2	4	7	7	-	-	62	132	-	-
48	Готелі, клуби, корчми	41	20	15	21	22	8	158	539	-	-
49	Торгівля питейна	31	52	95	216	3	-	32	73	-	-
50	Чистота та гігієна тіла	32	35	204	127	-	-	57	123	-	-
51	Особи не визначених занять	24	6	338	210	2	-	57	137	-	-

Як видно з проведених розрахунків найбільше населення було зайняте в землеробстві та торгівлі. Представлений цифровий матеріал дає можливість прослідкувати, яким видам занять надавали перевагу представники найчисельніших національностей, що проживали в Уманському повіті. Рамки невеликої розвідки не дають можливості представити розрахунки процентного відношення представників різних національностей у кожній з груп занять, а також – проілюструвати по кожній групі занять на скільки працюючих яка кількість припадає членів їх сімей. Та все ж, зведені дані представленої таблиці показують, що багатонаціональне за своїм складом населення повіту займалося землеробством і обробкою сільськогосподарської продукції, переробною промисловістю і торгівлею, розвитком транспорту та непромислової сфери. Чима-

ло населення було зайнято в управлінських структурах, на державній службі, в невиробничих сферах.

Аналіз матеріалів перепису 1897 року уможливилює визначення основних параметрів демографічної картини Уманського повіту кінця XIX століття. Зведені дані про Уманський повіт представимо такою таблицею:

Таблиця № 35.

№ з/п	Основні показники	В Уманському повіті	З них в м. Умані
I	<i>Всього жителів:</i>	320744	31016
	З них за місцем народження:		
	– місцеві	295356	20993
	– з інших повітів Київської губернії	13856	5815
	– з інших губерній	11245	4106
	– з них держав	286	102
II	<i>Розподіл населення за станами:</i>		
	– дворяни потомствени і "личные"	2787	1 521
	– духовенство	1499	207
	– купці	558	492
	– міщани	47553	23033
	– селяни	266714	5237
	– іноземні піддані	414	164
III	<i>Розподіл населення за мовною ознакою:</i>		
	– великоруська мова з малоруською та білоруською	273 833	10227
	– польська	2 786	918
	– чеська	74	29
	– німецька	196	81
	– єврейська	37641	17709
	– татарська	67	1
	– інші мови	147	51
IV	<i>Розподіл населення за віросповіданнями:</i>		
	– православні з єдиновірцями	279107	11961

№ з/п	Основні показники	В Уманському повіті	З них в м. Умані
	– старообрядці з тими, що ухиляються від православ'я	452	3
	– римо-католики	3003	994
	– протестанти різних напрямків	207	86
	– магометани	81	14
	– іудеї	37875	17945
	– інші (християни)	18	13
V	<i>Сімейний стан населення:</i>		
	– холостяки та незаміжні	180873	17798
	– знаходяться у шлюбі	125014	11328
	– вдівці і вдови	14270	1721
	– розведені	375	131
VI	<i>Господарство повіту:</i>		
	– загальна кількість всіх господарств	63338	5667
	– господарства з 2-х осіб	6305	711
	– господарства з 3-х осіб	9030	880
	– господарства з 4-х осіб	11533	959
	– господарства з 5-и осіб	11464	883
	– господарства з 6-10 осіб	22975	1 849
	– господарства з 11 і більше осіб	448	52

Як видно з таблиці, переважна більшість жителів повіту була місцевого походження, іноземців в повіті зафіксовано 0,08%, а вихідці з інших повітів губернії та інших губерній складали 7,8% від всього населення. Що стосується станової належності, то найчисельнішим був селянський стан – 83,1%, потім йшли міщани – 14,8%, далі – дворяни – 0,8%, за ними духовенство – 0,46% і купці – 0,1%.

Національний склад населення повіту, що визначався організаторами перепису 1897 року на основі даних про рідну мову опитуваних, показав, що найчисельнішою була корінна націона-

льність – українці, другою за чисельністю була єврейська національність, третьою – російська, четвертою – польська і т. д. В такій самій послідовності розташовуються національності і за даними релігійно-конфесійної ідентифікації. Співставлення цих двох підходів до визначення національності мешканців повіту сприяє точнішому з'ясуванню національного складу населення. Дані про сімейний стан мешканців повіту та про типи господарств, про освітній рівень та про основні заняття населення в комплексі з аналізом чисельності, соціального та національного складу мешканців Уманщини складають загальну етнодемографічну картину нашого краю в другій половині XIX століття.

РОЗДІЛ III

ДЕМОГРАФІЧНА СТАТИСТИКА УМАНЩИНИ 1920 РОКУ

Друкуючи підсумки перепису населення 1920 року по Київській губернії, Губернське Статистичне Бюро вважало за потрібне попередити про необхідність обережного користування зведеними даними демографічного перепису в частині загальної чисельності населення. Така заувага була зумовлена тим, що перепис був здійснений при вкрай несприятливих умовах і при досить значній перерві в часі від критичного моменту. Населення в багатьох випадках ухилялось від реєстрації або давало не зовсім точні відомості, тому чисельність його швидше всього дещо зменшена. Все ж аналіз зібраного матеріалу дав саме ті результати, які підтверджували такі припущення: що населення міст зменшилось, що чисельність жінок зросла в порівнянні з чоловіками сильніше, що число грудних дітей зменшилось і т. д.

Загальна чисельність населення Київської губернії в тодішніх її границях, тобто без Чигиринського та Черкаського повітів, які відійшли до Кременчугської губернії і з приєднанням від Полтавської губернії Переяславським повітом, за підсумками демографічного перепису 1920 року становила 3 598 239 осіб. На цій же території переписом 1897 року було зареєстровано 3 211 078 меш-

канців. Тобто за час з 1897-1920 рр. населення губернії зросло на 418 214 чоловік, що становить 13,15%.

Окрім даних цих двох переписів Губернське Статистичне Бюро мало у своєму розпорядженні ще не опубліковані дані перепису 1917 року, за якими населення губернії складало 3 596 800 осіб. Але цим переписом було охоплене не все населення, тому оперувати даними за 1917 рік немає сенсу. Відносно досліджуваного нами регіону – Уманського повіту Київської губернії, – то в результатах перепису 1917 року немає даних по місту Умані. А тому без врахування населення повітового центру, будь-які підрахунки будуть не точними. Через це матеріали перепису 1917 року ми аналізувати не будемо, а звернемося до них лише один раз для з'ясування такого моменту.

В цілому по Київській губернії в період 1897-1917 рр., коли війна і революція не встигли ще сильно відобразитися на економічному становищі цього регіону, всі повіти, за виключенням Сквирського, мали приріст населення. Правда по повітах він не був однаковий і мав значні відхилення в той чи інший бік від середнього показника по губернії. Уманський повіт у ці роки за показником приросту населення (без м. Умані) займав 5-е місце серед 12-ти повітів губернії. Ось як це виглядало в числових вимірах:

– чисельність населення в повіті

за переписом 1897 року – 288 994;

– чисельність населення в повіті

за переписом 1917 року – 313 481;

– приріст за 1897-1917 рр.: в абсолютних показниках – 24 487;

в % відношенні – 8,47%.

А середній показник по губернії складав 8,14%. В наступний період 1917-1920рр. приріст населення по Уманському повіту знизився до 6,14%, при загальногубернському 3,40%. Так що в цілому період між переписом 1897 і 1920 років не був рівним і характеризувався різними показниками в демографічній сфері. Але через прогалини в джерельній базі по Уманському повіту цей аспект проблеми ми змушені упустити. І, проаналізувавши матеріали перепису 1920 року, лиш в загальних рисах окреслимо динаміку народонаселення в Уманському повіті впродовж 1897-1920 років.

За час з 1897-1920 рр. все населення Уманського повіту з 320 744 збільшилось до 376 874 особи, тобто загальна кількість його зросла на 56 130 осіб, що становить 17,4%. В цілому по Київській губернії цей показник становив 13,15%. За 23 роки приріст не значний. Дані про природний приріст населення в цілому по губернії давали підстави сподіватися, що чисельність населення мала бути більшою, ніж вона виявилась за переписом 1920 року. Але роки війн – першої світової і громадянської – несприятливо відобразилися на природному прирості населення. Що насправді відбувалося з населенням за 23-річний період, достовірних даних нема, тому обмежимося зауваженнями, що причинами незначного приросту населення був не лише природний приріст, а й епідемії, воєнні втрати населення і особливо механічний рух населення, який в 1917-1920 рр. мав стихійний характер в силу економічних і політичних змін. Мобілізації військового часу відривали не малу кількість населення з обжитих місць, а економічні

і політичні зміни, що відбувалися з казковою швидкістю, вибивали населення зі стану осідлості, спричиняючи серед нього масові переміщення, в результаті чого частина населення перебувала "в дорозі", уникаючи будь-яких статистичних реєстрацій.

Приплив і відплив населення різних суспільних класів і станів, що спричинився продовольчими труднощами військового часу і безкінечними мобілізаціями, а також підвищення смертності як наслідок різних епідемій та голодування, відобразився і на віковому складі населення, і на співвідношенні міських та сільських мешканців. За переписом 1920 року співвідношення міського і сільського населення Уманського повіту виглядало так:¹

1) в м. Умані	- 44 159	- 11,72%
в інших містечках повіту	- 20 445	- 5,42%
разом міського населення	- 64 604	- 17,14%
2) сільське населення повіту	- 312 270	- 82,86%

За кількістю населення міст (11,72%) Уманський повіт займав третє місце в губернії після Київського і Бердичівського повітів, де воно складало відповідно 51,83% і 15,37%. Але за показником чисельності всього міського населення (мешканці містечок, залізничних станцій, заводів і фабрик) – 17,14%, він посідав тільки шосте місце в губернії після Київського, Бердичівського, Липовецького, Звенигородського і Переяславського повітів.

В порівнянні з переписом 1897 року населення м. Умані у 1920 році зросло з 31 016 до 44 159 осіб. За 23 роки приріст населення склав 13 143 особи, що становило 29,7%. Місто Умань

перемістилося з 3-го місця (після Кисва та Бердичева за даними перепису 1897 р.) на 2-е (після Києва) за кількістю мешканців серед повітових міст губернії. В Бердичеві мешкало 41 495 осіб, в Білій Церкві, що стала центром колишнього Васильківського повіту, проживало 22 916 осіб, у Звенигородці – 19 855 осіб, а в інших іще менше. Стосовно іншого міського населення Уманського повіту, то прослідкувати динаміку його чисельності не представляється можливим так як за переписом 1897 року міським фіксувалося населення лише губернських та повітових міст.

Дані про природний рух населення в період між переписом 1897 року і 1920 р. є досить умовними. Природний приріст населення, який можна розглядати як різницю між кількісними показниками народжуваності і смертності, виглядає теж не повним, так як щорічні показники відсутні. З даних про природний рух населення Київської губернії за 1915-1920 рр. можна виокремити показники цього процесу в Уманському повіті за цей самий період. Тим більше, що саме цей південний повіт губернії вирізнявся з-поміж інших тим, що займав третє місце за величиною приросту, не дивлячись на найвищий показник смертності, саме завдяки високій народжуваності.² З 12 повітів Київської губернії, в Уманському повіті за 1909-1913 рр. цифрові показники природного приросту виглядали так:

1) народжуваність	– 45,59	2-е місце по губернії (піс-
(на 1000 душ населення)		ля Радомишльського та
		Чорнобильського повітів)

2) смертність (на 1000 душ населення)	– 29,08	1-е місце серед усіх пові- тів губернії
3) природний приріст (на 1000 душ населення)	– 16,51	3-є місце по губернії
4) шлюбність (на 1000 душ населення)	– 5,93	1-е місце серед усіх пові- тів губернії

По місту Умані ці показники були дещо відмінні. Так, по народжуваності м. Умань займало 5-е місце (28,34 на 1 000 душ населення) серед повітових міст Київської губернії; по смертності – 4-е місце (17,21 на 1 000 душ населення) після Таращі, Сквири, Переяслава; за показником природного приросту – 7-е місце (11,13 на 1 000 душ населення) і за кількістю укладених шлюбів на 1 000 душ населення – 6-е місце серед повітових центрів. В цілому ж по повіту, завдячуючи високим показником укладення шлюбів та народжуваності, рівень природного приросту населення був досить високим.

Далі маємо зауважити, що на природній рух населення в наступні роки вплинули соціальні потрясіння періоду війни та революції. Тому цікавим виглядає порівняння середніх показників природного руху населення Уманського повіту в 1909-1913 роках з такими ж показниками за 1914-1920 роки. За даними щорічних "Обзоров губерний", що друкувалися як "приложение к всеподанейшим отчетам Губернаторов", вдалося систематизувати показники природного приросту населення в повіті і представити їх по роках. До того ж, вдалося проаналізувати народжуваність

і смертність серед чоловічої і жіночої статі, а також узагальнити коефіцієнти народжуваності і смертності. Зведені дані унаочнено такою таблицею:

Таблиця № 36.

№ з/п	Роки	Регіон	Народилось			Померло			Природний приріст			У складено шлюбів
			Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	
1	В середньому за 1909-1913	м. Умань	686	607	1293	425	360	785	+261	+247	+508	291
		Повіт без міста	7872	7406	15278	5094	4652	9746	+2778	+2754	+5532	3193
		Всього по повіту	8558	8013	16571	5519	5012	10531	+3039	+3001	+6040	3484
2	1914	м. Умань	748	664	1412	474	423	897	+274	+241	+515	389
		Повіт без міста	8163	7823	15986	4716	4249	8965	+3447	+3574	+7021	2213
		Всього по повіту	8911	8487	17398	5190	4672	9862	+3721	+3815	+7536	2602
3	1915	м. Умань	532	464	996	502	403	905	+30	+61	+91	150
		Повіт без міста	6121	5872	11993	4675	4233	8908	+1446	+1639	+3085	1002
		Всього по повіту	6653	6336	12989	5177	4636	9813	+1476	+1700	+3176	1152
4	1916	м. Умань	461	440	901	453	381	834	+8	+59	+67	145
		Повіт без міста	5052	4580	9632	4517	4343	8860	+535	+237	+772	1088
		Всього по повіту	5513	5020	10533	4970	4724	9694	+543	+296	+839	1233

№ з/п	Роки	Регіон	Народилось			Померло			Природний приріст			у складено шлюбів
			Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	
5	1917	м. Умань	399	360	759	501	386	887	-102	-26	-128	237
		Повіт без міста	4199	3913	8112	4092	3813	7905	+107	+100	+207	1955
		Всього по повіту	4598	4273	8871	4593	4199	8792	+5	+74	+79	2192
6	1918	м. Умань	518	464	982	650	544	1194	-132	-80	-212	521
		Повіт без міста	6852	6406	13258	5137	4754	9891	+1715	+1632	+3367	5519
		Всього по повіту	7370	6870	14240	5787	5298	11085	+1583	+1572	+3155	6040
7	1919	м. Умань	480	364	844	370	227	597	+110	+137	+247	528
		Повіт без міста	6053	5571	11624	8700	7306	16006	-2647	-1735	-4382	4363
		Всього по повіту	6533	5935	12468	9070	7533	16603	-2537	-1598	-4135	4891
8	1920	м. Умань	162	166	328	580	603	1183	-418	-437	-855	473
		Повіт без міста	5645	5193	10838	8710	7743	16453	-3065	-2550	-5615	59
		Всього по повіту	5807	5359	11166	9290	8346	17636	-3483	-2987	-6470	532
9	1914-1920	м. Умань	3300	2922	6222	3530	2 967	6497	-230	-45	-275	2443
		Повіт без міста	42085	39358	81443	40547	36441	76988	+1538	+2917	+4455	16199
		Всього по повіту	45385	42280	87665	44077	39408	83485	+1308	+2872	+4180	18642
Коефіцієнти тих самих показників в розрахунку на 1 000 душ чол. і жін. населення												
	1917	м. Умань	Даних немає									
		Повіт без міста	31,65	21,64	25,88	30,84	21,09	25,22	+0,81	+0,55	+0,66	6,23
		Всього по повіту	Даних немає									

№ з/п	Роки	Регіон	Народилось			Померло			Природний приріст			у складено шлюбів
			Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	
		м. Умань	8,33	6,72	7,43	29,81	24,41	26,79	-21,48	-17,69	-19,36	10,71
	1920	Повіт без міста	35,76	29,70	32,57	55,17	44,29	49,45	-19,41	-14,59	-16,88	0,18
		Всього по повіту	32,75	26,86	29,63	52,39	41,83	46,80	-19,64	-14,97	-17,17	1,41

З таблиці видно, що природний приріст населення в різні роки був різним. До початку першої світової війни він щорічно збільшувався, а починаючи з 1915 року показники природного приросту почали катастрофічно зменшуватись. Особливо помітно це по місту Умані, де із щорічного півтисячного приросту населення показники зменшились до 91 в 1915, до 67 в 1916 р. і від'ємними стали в 1917-1918 рр. Виключення склав 1919 рік (+ 247 осіб), але в 1920 році показник природного руху населення становив – 855, та й середній показник за 1914-1920 рр. був зі знаком мінус. Загальні ж показники по повіту були від'ємними в 1919-1920 рр. Але і загальні плюсові показники за 1914-1920 рр. значно менші, ніж аналогічні за 1909-1914 роки. Тобто, оперуючи даними таблиці № 36, є всі підстави стверджувати, що в роки війни та революційних змагань природний приріст населення Уманського повіту був значно пригальмований.

В наведених даних про природний приріст населення прослідковується ще одна цікава закономірність. В таблиці явно проглядається статистичне підтвердження тези про природне регулю-

вання демографічної ситуації в періоди воєнних лихоліть, коли зростає народжуваність хлопчиків. Впродовж 1914-1920 рр. в м. Умані хлопчиків народилося на 378 осіб більше, ніж дівчаток; в інших населених пунктах повіту (без міста) – на 2 727, а всього по Уманському повіту перевага народжуваності хлопчиків над дівчатками становила 3 105 осіб. Та й в найближчі передвоєнні роки народжуваність хлопчиків була більшою. В середньому за 1909-1913 рр. хлопчиків в повіті народилось на 545 більше. На 100 дівчаток за ці роки хлопчиків народилось: в м. Умані – 105,01, в повіті без міста – 106,29, а в цілому по Уманському повіту – 106,80. Загальний показник по губернії в ці ж роки становив 106,06. Окремо виділимо показник народжуваності хлопчиків на 100 дівчаток в роки найвищої воєнної активності:

	1914 р.	1917 р.	1920 р.
м. Умань	112,65	-	19,59
Повіт без міста	104,35	107,31	108,70
Всього по повіту	101,87	-	158,36

Більша народжуваність хлопчиків в порівнянні з дівчатками мала врегулювати в майбутньому втрати чоловічого населення воєнного часу, які, закономірно, були значно більшими, ніж смертність жінок. Якщо впродовж 1914-1920 рр. в Уманському повіті померло 83 485 осіб, то чоловіків серед померлих було 44 077, а жінок – 39 408, тобто втрати чоловічого населення на 4 669 перевищували втрати жіночого населення повіту. Тут доцільним буде зауваження, що йдеться не про абсолютні втрати населення, до чого відноситься і смертність, і жертви війни,

і міграції, і еміграція, і загальне зменшення народжуваності періоду воєнних катаклізмів тощо, а про зменшення природного приросту. Загалом же, наведеними даними можна оперувати для підтвердження припущення про природну регуляцію статевого поділу населення.

Далі доцільним є перехід до аналізу матеріалів перепису населення 1920 року в частині співвідношення чоловічої і жіночої статі серед мешканців Уманського повіту. Загалом по Київській губернії перепис зареєстрував 1 689 181 чоловіка і 1 909 058 жінок, на 100 жителів приходится 46,94 чоловіків і 53,06 жінок. Тобто спостерігалася традиційна перевага жіночого населення над чоловічим. Дані по Уманському повіту виглядають так:

	Чол.	Жін.	Разом
I Міське населення:			
– м. Умань	19 459	24 700	44 159
– інші поселення місткого типу	9 723	10 722	20 445
– разом	29 182	354 232	64 604
II Сільське населення:	148 149	164 121	312 270
III Всього по повіту:	177 331	199 543	376 874

Як видно, і серед мешканців міста Умані та й інших містечок, тобто і серед міського, і серед сільського населення переважало жіноцтво. Загалом же по Уманському повіту, жіночого населення було на 22 212 осіб більше, ніж чоловічого. Питома вага жінок повіту становила 52,94%, тоді як чоловіків лише 47,05%. Та були відмінності у співвідношенні цих показників серед міських і сільських мешканців повіту. Так, якщо серед жителів м. Умані чоловіків було 44,06%, а жінок 55,9%, то серед іншого міського насе-

лення повіту чоловіків було 47,5%, а жінок 52,4%. Якщо ж порівнювати статевий склад всього міського населення з сільським, то серед мешканців сіл відсоток чоловічого населення був більшим за відповідний показник серед міського населення. У цифровому вираженні це співвідношення виглядало так:

- міське населення – 45,1% чол. і 54,8% жін.;
- сільське населення – 47,4% чол. і 52,5% жін.

Хоч в цілому по Київській губернії серед міського населення переважали чоловіки. Щодо жіночого населення Уманського повіту, то його перевага серед сільського населення була дещо меншою в порівнянні з перевагою в поселеннях міського типу, як і загалом по губернії. І, накінець, якщо порівняти співвідношення між чоловічим і жіночим населенням в м. Умані з відповідним співвідношенням в інших поселеннях міського типу, то виявляється, що в повітовому центрі відсоток чоловіків був меншим: 44,06% в м. Умані проти 47,5% чоловіків в інших міських поселеннях повіту. А в масштабі всієї губернії чоловіче населення міст переважало чоловіче населення інших поселень міського типу. Думається, що для поглибленого аналізу таких особливостей у співвідношенні чоловічого і жіночого населення Уманського повіту в порівнянні з іншими повітами Київської губернії, та й загальногуберніальними показниками, варто комплексно вивчати соціальний склад населення м. Умані, враховувати наявність в місті значної кількості розквартированих військ, що в умовах воєнного часу вплинуло на демографічну ситуацію в повітовому центрі.

Перш ніж перейти до аналізу вікового складу населення Уманського повіту, необхідно відмітити деякі нюанси перепису

1920 року. По-перше, з багатьох причин перепис населення не був проведений по всіх населених пунктах Київської губернії, як і інших губерніях. Переписом за тією програмою, що передбачала віковий показник, було охоплено лише 76,3% населення. Інша частина населення – 23,7% – була переписана за короткою програмою, в якій був відсутній пункт про вік населення. До складу описаних населених пунктів увійшли всі міста, ціла низка інших населених пунктів міського типу. Неописана ж частина населення складає, майже виключно, мешканців сіл та "деревень". Кількість неописаних (а точніше описаних за скороченою програмою) населених пунктів майже однакова в кожному повіті. Тому організатори перепису вважали, що вираховані коефіцієнти на основі зібраного матеріалу можна застосовувати до всього населення.

По-друге, досягти точної реєстрації вікових показників майже неможливо, як вважали статистики.³ Головною перешкодою стає те, що населення схильне давати відомості про свій вік з округленням до 0 чи 5. Підставою для такого твердження слугує те, що якщо дані про вік населення представити у вигляді діаграми, то вікові групи, що закінчуються цифрами 0 і 5, помітно переважають серед інших.

І ще однією особливістю перепису 1920 року було те, що у віковій групі 20-24 роки виявилось різке порушення рівноваги між чоловічим і жіночим населенням: кількість жінок значно перевищувала чисельність чоловіків. Це, звісно, не було результатом неточної реєстрації. Вочевидь, причини були інші. Адже перепис 1920 року співпав з воєнною мобілізацією саме цього віку чоловічого населення, яке було відірване від місць проживання. До того ж, частина населення саме цього віку ще напередодні воєнної мо-

білізації вже перебувала в лавах регулярної армії і частина цих во-
яків загинула в останні роки першої світової війни. Все це і послу-
жило причиною диспропорції поділу населення цієї вікової групи
за статевою ознакою.

Дані перепису 1920 року про віковий поділ населення унаоч-
нимо такою таблицею:

Таблиця № 37.

Віковий склад населення Уманського повіту за переписом 1920 року

№ з/п	Вікові групи		Міське населення	В т. ч. по м. Умань	Сільське населення	Разом
1	До 1 року	Чол.	365	283	2309	2674
		Жін.	407	312	2301	2708
		Разом	772	595	4610	5382
2	1-4 роки	Чол.	1900	1428	10636	12586
		Жін.	1902	1430	10749	12651
		Разом	3802	2858	21385	25237
3	5-7 років	Чол.	2027	1564	10313	12340
		Жін.	2040	1552	10578	12618
		Разом	4067	3116	20891	24958
4	8-15 років	Чол.	6261	4860	26305	72566
		Жін.	6474	4993	26914	33387
		Разом	12735	9853	53219	105953
5	16-49 років	Чол.	10827	8372	45359	56186
		Жін.	16144	12888	57540	73693
		Разом	26971	21260	102899	129879
6	50 і більше років	Чол.	3679	2933	12996	16675
		Жін.	4340	3512	13726	18066
		Разом	8019	6445	26722	34741
7	Невизначеного віку	Чол.	21	19	142	163
		Жін.	16	13	163	179
		Разом	37	32	305	342

№ з/п	Вікові групи		Міське населення	В т. ч. по м. Умань	Сільське населення	Разом
8		Чол.	25080	19459	108110	133190
	Всього	Жін.	31323	24700	121979	153302
	населення	Разом	56403	44159	230089	286492

Співставляючи чисельність різних вікових категорій населення Уманського повіту, з'ясовуємо, що населення у віці до 1 року складало 1,8% від усіх мешканців повіту.

1-4 роки	- 8,8%
5-7 років	- 8,7%
8-15 років	- 36,9%
16-49 років	- 45,3%
50 і більше років	- 12,1%

Аналіз співвідношення чоловічого і жіночого населення у кожній віковій групі виглядає так:

	Чол.	Жін.
до 1 року	49,6%	50,3%
1-4 роки	49,8%	50,1%
5-7 років	49,4%	50,5%
8-15 років	68,4%	31,5%
16-49 років	43,2%	56,7%
50 і більше	47,9%	52,0%

Як видно, серед населення майже усіх вікових груп питома вага жіночого населення була більшою. Виключення складає одна вікова категорія 8-15 років, серед якої чоловічого населення було 68,4%, а жіночого 31,5%. Пояснюється це тим, що насе-

лення цієї вікової групи народжувалось напередодні і в роки війни та революцій, коли спостерігалася більша народжуваність хлопчиків, а в період воєнних потрясінь воно було неповнолітнім і не підлягало мобілізації. Чоловіки у віці 16-49 років, тобто того віку, що прийнято було вважати працездатним, складали 42,1% (в цілому по губернії – 43,90%) від усього чоловічого населення повіту. А все населення цієї вікової групи разом з жінками складало 45,3% всіх мешканців повіту. Жіночого населення цього віку було майже 48% від усього жіноцтва. Тобто, як чоловіків, так і жінок, так і всіх мешканців повіту найбільш працездатного віку було менше половини. Більша ж частина населення повіту відносилась до менш працездатних вікових категорій. Загальне ж співвідношення чоловіків і жінок в повіті виглядало так: 46,4% чол. і 53,5% жінок.

Розподіл за віковими категоріями міського і сільського населення унаочнюють такі підрахунки:

	Міське населення	В т. ч. м. Умань	Сільське населення
до 1 року	1,36%	1,34%	2,0%
1-4 роки	6,74%	6,47%	9,29%
5-7 років	7,21%	7,05%	9,07%
8-15 років	22,5%	22,3%	23,1%
16-49 років	47,8%	48,1%	44,7%
50 і більше	14,2%	14,5%	11,6%

Характеристика цифрами обох категорій населення зводиться до такого: як серед міських мешканців, так і серед сільських, переважало доросле населення. До того ж, ця перевага була більшою в містах. Стосовно ж вікової групи 16-49 років, то видно, що

і серед міського, і серед сільського населення повіту, вона сягає майже половини. Хоч більшою є серед міського населення.

З дитячого віку найменшою є вікова група до 1 року, до того ж, найменше таких дітей саме серед міського населення. Дві наступні вікові категорії 1-4 і 5-7 років є майже однаковими. Однак, знову ж таки, серед міських мешканців таких дітей менше, ніж серед сільських жителів. Діти шкільного віку серед населення м. Умані та інших поселень міського типу представлені майже однаково. А ось серед міського і сільського населення Уманського повіту, більше їх було в сільських поселеннях.

Дані таблиці № 37 уможливають і підрахунки співвідношення населення різних вікових груп серед чоловічого та жіночого сільського і міського населення Уманського повіту. Вони виглядають так:

	Міське населення:		Сільське населення:	
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
До 1 року	47,2%	52,7%	50,0%	49,9%
1-4 роки	49,9%	50,0%	49,7%	50,2%
5-7 років	49,8%	50,1%	49,3%	50,6%
8-15 років	49,1%	50,8%	49,4%	50,5%
16-49 років	40,1%	59,8%	44,08%	55,9%
50 і більше	45,8%	54,1%	48,6%	51,3%

Розглядаючи вікові групи чоловічого та жіночого населення міських і сільських населених пунктів, легко помітити, що серед дітей та юнацтва, як міського так і сільського, чоловіче і жіноче населення представлене майже пропорційно. Що стосується інших двох вікових груп 16-49 років та більше 50-ти, то переваги жіночого населення є більш помітними. До того ж, саме серед міського населення цей розрив є більшим. Тобто,

саме серед міського населення чоловіків 16-50-ти і більше років було значно менше, ніж жінок тієї ж вікової категорії. Отож, саме міське доросле чоловіче населення найбільше постраждало в роки воєнного лихоліття.

З'ясувавши розподіл населення Уманського повіту за віковими категоріями, доцільно перейти до аналізу його освітнього рівня. В ході перепису 1920 року освітній рівень визначався як грамотність населення. Але як уже відзначалося вище, опитуванням про грамотність були охоплені не всі мешканці повіту. До того ж, грамотність реєструвалася з 5-літнього віку. А при обробці даних перепису, малограмотних зараховували до грамотних. Так що отримані результати теж є відносними, які швидше характеризують загальні тенденції поширення освіти серед різних вікових груп чоловічого та жіночого населення Уманського повіту. Загальні показники по Київській губернії були такими: серед усього чоловічого населення грамотних було 48%, а серед жіночого – 25,5%. Серед мешканців Уманського повіту показники грамотності були нижчими від загальногубернських: 41,8% серед чоловіків і тільки 17% серед жіночого населення назвались грамотними.

Зведені дані про кількість грамотних серед різних категорій населення Уманського повіту виглядали так:

	по м.Умані	інші поселення міського типу	все міське населення	сільське населення
– грамотних чоловіків	61,1%	61,1%	64,2%	36,5%
– грамотних жінок	52,9%	42,5%	50,8%	11,3%

Як видно, відсоток грамотних чоловіків і жінок серед міського населення був значно вищим відповідних показників серед сільських жителів. Найбільше грамотних було серед міських чоловіків і найменше серед сільських жінок. Стосовно мешканців м. Умані, то більше половини їх назвались грамотними, як чоловіків, так і жінок.

Розподіл грамотних за віковими категоріями унаочнимо такою таблицею:

Таблиця № 38.

Освітній рівень (грамотність) чоловічого населення Уманського повіту за даними перепису 1920 року

Кількість населення за віковими категоріями і з них – грамотних		Міське населення		Сільське населення		В цілому по повіту	
		Чисел.	%	Чисел.	%	Чисел.	%
До 1 року	всього	365		2309		2674	
1-4 роки	всього	1900		10685		12585	
5-7 років	всього	2027		10313		12340	
	з них грамотних	138	6,8	46	0,4	184	1,4
8-9 років	всього	1548		7214		8726	
	з них грамотних	539	34,8	471	6,5	1010	11,5
10-11 років	всього	1496		6472		7968	
	з них грамотних	878	58,6	1360	21,0	2238	28,0
12-13 років	всього	1719		6993		8712	
	з них грамотних	1196	69,5	2622	37,4	3818	43,8
14 років	всього	752		2849		3601	
	з них грамотних	575	76,4	1332	46,7	1907	52,9
15 років	всього	749		2781		3530	
	з них грамотних	598	79,8	1452	52,2	2050	58,0
16 років	всього	599		2799		3398	
	з них грамотних	475	79,2	1572	56,1	2017	59,3

Кількість населення за віковими категоріями і з них – грамотних		Міське населення		Сільське населення		В цілому по повіту	
		Чисел.	%	Чисел.	%	Чисел.	%
17 років	всього	623		2784		3407	
	з них грамотних	496	79,6	1602	57,5	2098	61,5
18-19 років	всього	904		4435		5339	
	з них грамотних	747	82,6	2674	60,2	3421	64,0
20-24 роки	всього	1411		5109		6520	
	з них грамотних	1227	86,9	3157	61,7	4384	67,2
25-29 років	всього	1604		8049		9653	
	з них грамотних	1329	82,8	5143	63,8	6472	67,0
30-39 років	всього	3072		12493		15565	
	з них грамотних	2385	77,6	6827	54,6	9213	59,1
40-49 років	всього	2613		9686		12299	
	з них грамотних	1817	69,5	3648	37,6	5465	44,4
50-59 років	всього	2130		6485		8616	
	з них грамотних	1410	66,1	1643	25,3	3053	35,4
60 і більше років	всього	1550		6507		8057	
	з них грамотних	829	53,4	1115	17,1	1944	24,1
Невідомого віку	всього	21		143		164	
	з них грамотних	4	19,0	13	9,0	17	10,3
Разом	всього	25083		108107		133190	
	з них грамотних	14644	58,3	34677	32,0	49321	37,0
Шкільний вік	всього	6254		26309		32573	
	з них грамотних	3786	60,5	7237	27,5	11023	33,8

З представлених даних видно, що відсоток грамотних чоловіків зростав зі збільшенням віку і серед міського населення найбільше грамотних було (86,9%) серед 20-24-х річних. А серед мешканців сіл найбільше грамотних було (63,8%) серед вікової групи 25-29 років. Загалом по повіту найбільша кількість грамотних чоловіків була у віці 20-24 років. Із збільшенням віку населення

Уманського повіту відсоток грамотних зменшувався, але темпи зменшення серед міського і серед сільського населення були різними. Так, якщо серед міських жителів зі збільшенням віку на 10 років питома вага грамотних пропорційно зменшувалася в середньому теж на 10 відсотків, то серед сільського населення відсоток грамотних зменшувався стрімкіше. А серед найстаршого міського та сільського населення різниця між грамотними була дуже значна. Так, якщо серед 50-59-річних міських мешканців грамотних було 66,1%, то серед сільських жителів того ж віку відсоток грамотних становив 25,3. А показники грамотних міських та сільських мешканців 60-річного і старшого віку складали відповідно 53,4% та 17,1%. Як видно з таблиці № 38, відсоток грамотних сільських жителів цих двох вікових категорій був менший загальноповітових показників. Та навіть різною була кількість грамотних дітей шкільного віку серед міського та сільського населення. При загальноповітовому показнику 33,8%, грамотних серед міських дітей було 60,5%, а серед сільських тільки 27,5%.

Дані перепису 1920 року є переконливою аргументацією твердження, що саме сільське населення було найбільш обділене освітою. Якщо в цілому по Уманському повіту відсоток грамотних чоловіків складав 37,0%, то в сільській місцевості мешкало лише 32% грамотних в той же час як серед міського населення грамотних було 58,3%. А якщо брати до уваги і те, що переважну більшість мешканців повіту складало сільське населення, то за стовбцями цифрових показників відкривається невесела картина існування відірваної від освіти людності. Найбільше за межею грамотності перебувало сільського жіно-

чого населення. Бо якщо в цілому по повіту серед чоловічого населення грамотних було 41,8%, то серед жіноцтва – лише 19,6%. А серед сільських мешканців грамотних чоловіків було 36,5%, а грамотних жінок лише 11,3%.

Переходячи до аналізу національного складу населення Уманського повіту, варто відмітити ще одну особливість перепису 1920 року. Якщо в ході першого всеросійського перепису населення 1897 року національність визначалась на основі даних про рідну мову, то в 1920 році вона реєструвалась згідно суб'єктивних показань опитуваних осіб і тільки при їх неточності чи явній сумнівності вдавались до першого критерію. Кількість єврейського населення підраховувалась на основі показань про релігійну належність опитуваних. Національний склад населення міста Умані та інших мешканців повіту суттєво відрізнявся, а тому етнічну структуру повітового центру доцільно розглянути окремо. Це буде зроблено у наступному розділі, а нижче наведемо узагальнені дані про національний склад мешканців тільки повіту:

Таблиця № 39.

**Національний склад населення Уманського повіту
за даними перепису 1920 року (без м. Умані)**

№ з/п		Міське населення	В т. ч. по м. Умань	Сільське населення	Разом
1	чоловіки	9211	5904	104841	114052
	жінки	11066	7232	118059	129125
	разом	20277	13136	222900	243177
2	чоловіки	13094	11093	842	13936
	жінки	16606	14159	1026	17632
	разом	29700	25252	1868	31568

Мешканці с. Перегонівки Уманського повіту

Українська мода початку XX ст.

№ з/п		Міське населення	В т. ч. по м. Умань	Сільське населення	Разом	
3	Росіяни	чоловіки	1815	1609	1910	3725
		жінки	2230	2002	2147	4377
		разом	4045	3611	4057	8102
4	Поляки	чоловіки	696	645	321	1017
		жінки	1167	1106	366	1533
		разом	1863	1751	687	2550
5	Інші	чоловіки	207	158	88	295
		жінки	224	174	62	286
		разом	431	332	150	581
6	Невідомі	чоловіки	57	50	108	165
		жінки	30	27	319	349
		разом	87	77	427	514
Всього населення в повіті – 286 492						

Як показують підрахунки, українці складали 84,8%, євреї – 11,0%, росіяни – 2,82%, поляки – 0,89% від населення повіту. Тобто, найчисельніші національні групи були розташовані в традиційному для цього краю порядку: українці, євреї, поляки та інші. Співвідношення між чоловіками та жінками всередині кожної національності теж традиційним: жіноче населення переважало над чоловічим. залишалося Що стосується співвідношення сільського і міського населення, то серед національних груп воно було таким:

українці – 8,33% міських мешканців	і 91,6% – сільських
євреї – 94,0% міських мешканців	і 5,9% – сільських
росіяни – 49,9% міських мешканців	і 50,0% – сільських
поляки – 73,0% міських мешканців	і 26,9% – сільських

В сільській місцевості мешкала абсолютна більшість українського населення, половина росіян повіту та майже третина поляків краю. Абсолютна ж більшість єврейського населення мешкала у

поселеннях міського типу. Повніша картина розподілу представників різних національностей по поселеннях міського та сільського типів відкривається з такої таблиці:

Таблиця № 40.

№ з/п	Національності	Міське населення			Сільське населення		
		Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом
1	Українці	9212	11066	20278	104841	118059	222900
2	Росіяни	1815	2230	4045	1910	2147	4057
3	Євреї	13094	16606	29700	842	1 026	1868
4	Поляки	696	1167	1863	321	366	687
5	Білоруси	59	56	115	31	28	59
6	Литовці	20	16	36	11	6	17
7	Німці	33	67	100	5	7	12
8	Чехи	27	17	44	22	10	32
	Інші	67	68	135	19	11	30
	Не відомої національності	57	30	87	108	319	427
	Разом	25080	31323	56403	108110	121979	230089

Як бачимо, менш чисельні національні групи – білоруси, литовці, німці, чехи – теж переважно мешкали в поселеннях міського типу. Отже, аналіз національного складу міського та сільського населення Уманського повіту показує, що багатонаціональними в основному були містечка та повітовий центр – місто Умань. В селах, як правило, мешкали українці.

Окрім багаточисельних національних груп, в Уманському повіті мешкали і поодинокі представники різних національностей. За матеріалами перепису 1920 року вдалося з'ясувати їх чисельність, а ось локалізувати їх за місцем проживання не представляється можливим. Тому для аргументації тези про

багатонаціональний склад населення Уманщини наведемо лише цифрові показники.

Таблиця № 41.

**Національний склад населення Уманського повіту
за даними перепису 1920 року (без м. Умані)**

№ з/п	Національності	Чоловіки	Жінки	Разом
1	Австрійці	4	4	8
2	Англіїці	1	1	2
3	Бельгійці	3	-	3
4	Білоруси	90	84	174
5	Болгари	11	9	20
6	Вірмени	3	3	6
7	Греки	15	3	18
8	Грузини	3	3	6
9	Євреї	13936	17632	31568
10	Італійці	1	-	1
11	Латвійці	14	16	30
12	Литовці	31	21	52
13	Мадяри	-	1	1
14	Німці	38	74	112
15	Перси	4	3	7
16	Поляки	1017	1533	2550
17	Румуни	5	4	9
18	Росіяни	3725	4374	8099
19	Словаки	10	8	18
20	Татари	-	2	2
21	Турки	1	-	1
22	Українці	114053	129128	243181
23	Французи	1	7	8
24	Хорвати	3	-	3
25	Чехи	49	27	76
26	Шведи	2	1	3

№ з/п	Національності	Чоловіки	Жінки	Разом
27	Швейцарці	2	4	6
28	Естонці	3	10	13
	Невідомі	165	350	515
	Всього	133190	153302	286492

Етнічна структура усього населення Уманського повіту (тобто разом з м. Уманню) була дещо відмінною. Тому об'єднавши її цифрові показники по місту з аналогічними по інших поселеннях повіту, нижче унаочнимо національний склад всіх мешканців повіту. А для кращої його характеристики, доцільним буде порівняння відповідних показників двох переписів – 1897 р. та 1920 р.

Таблиця № 42.

Порівняльна таблиця національного складу населення Уманського повіту за даними 1897 та 1920 років

Найчисельніші національні групи	1897 р.			1920 р.			Різниця в чисельності		
	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом
Українці	135287	138607	273894	114052	129125	243177	-21235	-9482	-30717
Євреї	18137	19504	37641	13936	17632	31568	-4201	-1872	-6073
Росіяни	3175	2640	5815	3725	4377	8102	+550	+1737	+2287
Поляки	1407	1379	2786	1017	1533	2550	-390	+154	-236

Таким чином, матеріали перепису населення 1920 року дають досить об'ємне уявлення про чисельність, національний та віковий склад мешканців повіту, освітній рівень, співвідношення чоловічого та жіночого населення. Та з огляду на нову політичну ситуацію, в них не знайшли відображення дані про соціальний склад та релігійну належність населення.

РОЗДІЛ IV

НАСЕЛЕННЯ ПОВІТОВОГО МІСТА УМАНІ В ХІХ ТА ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ ХХ СТОЛІТТЯ

Поняття міста, як адміністративного центру, не викликає значного інтересу з економічної точки зору. Більше наукове значення має виділення під назвою "місто" населених пунктів, де характерні риси мешканців, особливо в зв'язку з їх заняттями, являють дещо нове в порівнянні з селом. Такі населені пункти або міста, умовно, є як правило торгово-промисловими центрами більшого чи меншого значення. Це часто зумовлює суттєву різницю в складі населення та його особливостях, – підкреслювали демографи.¹ Академік М.В. Птуха з порівняльною ціллю характеризував повітові центри Київської губернії, але тільки з метою виділення загальних тенденцій у розвитку міст. Не маючи чисел міського населення по 8-й ревізії (1834 р.), він інтерполював їх (для чоловіків), зменшивши на 10% населення 1845 року. А тому, так як ці числа мали тільки умовне значення, то при підрахунках відносних величин, що характеризують зростання міст, він відштовхувався від чисельності населення в 1845 році. Відносно чисельності населення м. Умані в 1917 році, то М.В. Птуха теж приблизно його визначив. Він виходив з того, що Умань так само виросла, як Черкаси, які найближче до неї за

кількістю мешканців. А загалом еволюція всіх міст губернії була цікавою. По-перше, місто Київ за 52 роки виросло більш як в 5 разів, а через 20 років майже подвоїлось. Кількість мешканців його в 1920 році зменшилась на 19,3%, а в 1923 році настало деяке поліпшення в цьому плані. По-друге, цікавою була доля Бердичева. В 1845 р. цей повітовий центр лише трохи поступався Києву, а в наступні роки він майже не розвивався. По-третє, з поміж інших повітових центрів Київської губернії найкраще розвивалися міста Умань та Черкаси, які в 1845 році мали мешканців в 4-5 разів менше Бердичева, а в наступні роки зрівнялись з ним. Якщо ж за показник взяти відсоток міського населення по відношенню до всього населення повіту, то виходить, що міста: Бердичів, Васильків, Канів і Чигирин упали за своїм значенням; Звенигородка, Липовець, Радомишль і Тараща його зберегли, а Київ, Умань, Черкаси та Сквиря значно виросли.

Далі проілюструємо динаміку чисельності населення м.Умані, але для порівняння наведемо ті ж показники ще по 4-х повітових центрах Київської губернії – містах Звенигородка, Канів, Черкаси і Чигирин, які тоді були близькими до Умані за кількісними параметрами, а сьогодні входять до одної адміністративно-територіальної одиниці – Черкаської області. Отож, чисельність Умані впродовж 1834-1923 року змінювалась так:

Таблиця № 43.

Міста	Загальна кількість жителів в:						На 100 жителів в 1815 р. приходить ся в:				Відсотки до всього населення повітів у:					
	1834 р.	1845 р.	1897 р.	1917 р.	1920 р.	1923 р.	1897 р.	1917 р.	1920 р.	1923 р.	1834 р.	1845 р.	1897 р.	1917 р.	1920 р.	1923 р.
Умань	7596	8267	31016	44043	45488	40892	375,2	532,8	550,2	494,6	4,9	5,3	9,7	10,8	11,8	10,6
Звенигородка	6573	7501	16923	22492	20281	15530	225,6	299,8	270,4	206,8	4,8	5,7	6,2	6,8	6,9	5,3
Канів	5038	5503	8855	12972	8657	7890	160,9	235,7	157,3	143,3	3,7	4,0	3,3	4,0	2,8	2,5
Черкаси	8837	9400	29600	42030	44867	31250	314,8	447,1	477,3	332,5	7,0	6,8	9,6	11,8	11,6	8,0
Чигирин	5528	5663	9872	11992	6513	7362	174,3	211,8	115,1	130,0	5,2	5,1	4,4	4,6	2,4	2,7
В усіх повітових центрах Київської губернії	143935	159203	470054	719390	599382	590137	295,2	451,8	376,5	370,7	8,8	9,3	13,2	16,2	14,5	14,3

Оперуючи наведеними даними, ми здійснили підрахунки питомої ваги населення міста Умані серед іншого міського населення повітових центрів Київської губернії. Отож, серед мешканців 12 повітових міст уманчан було:

- у 1834 р. – 5,27%;
- у 1845 р. – 5,19%;
- у 1897 р. – 6,59%;
- у 1917 р. – 6,12% (умовно);
- у 1920 р. – 7,58%;
- у 1923 р. – 6,92%.

Що стосується динаміки чисельності населення 5-ти названих міст, то відштовхуючись від даних 1845 року, бачимо, що при середньому зростанні по губернії в 1845-1897 роках в 2,9 рази, населення Умані зросло найбільше – в 3,7 рази, Черкас – в 3,1 рази, Звенигородки – в 2,2 рази, Чигирина – в 1,7 і Канева – в 1,6 рази. В наступний період, 1897-1917 роки, при загальному по всіх повітових центрах губернії збільшенні населення в 1,5 рази, кількість мешканців Умані збільшилась в 1,42 рази, трохи більшим був приріст по Каневу – 1,46 рази. А населення Черкас збільшилось в 1,41 рази, Звенигородки – в 1,3 рази, Чигирина – в 1,2 рази. За 1917-1920 роки якщо по всіх повітових містах в загальному спостерігалось зменшення населення, то по м. Умані воно збільшилось в 1,03 рази, а по м. Черкасах – в 1,06 рази. В 1920-1923 роках загальний показник по губернії теж був від'ємним, населення збільшилось лише в Чигирині в 1,3 рази. В містах Умані, Звенигородці, Каневі і Черкасах населення, як видно з таблиці № 43, теж зменшилось. Тобто в Умані та Черкасах приблизно однаковими були темпи зростання населення, але при різній абсолютній його величині, місто Умань зростало швидше. Порівняння ж темпів приросту населення міста між переписами не має сенсу, так як їх розділяли різні проміжки часу. Та й за подієвою насиченістю ці проміжки часу були різними. А можливо це може бути предметом спеціального дослідження.

Таблиця № 44.

Порівняльна таблиця національного складу населення міста Умані
за переписом 1897 і 1920 років

Національ- ності	1897 р.				1920 р.				Різниця	
	Чол.	Жін.	Разом	у %	Чол.	Жін.	Разом	у %	В абсолют. величинах	у %
Українці	4477	5032	9509	30,6	5904	7232	13136	29,7	+3627	72,3
Росіяни	1470	1234	2704	8,7	1609	2002	3611	8,1	+907	74,8
Євреї	8455	9254	17709	57,0	11093	14159	25252	57,1	+7543	70,1
Поляки	486	432	918	2,9	645	1106	1751	3,9	+833	52,4
Інші			176	0,5			409	0,9		
Всього			31016				44159		+13143	70,2

Як видно з наведених даних, за 23 роки населення міста зросло на 70,2%. Серед населення різних національностей, що мешкали в Умані, приріст був не однаковим. У 1920 році на 74,8% збільшилась кількість росіян, на 72,3% – українців, на 70,1% – євреїв і на 52,4% стало більше поляків. Але за абсолютними показниками, як і в 1897 році, в 1920 році національні групи в порядку зменшення можна розташувати так: євреї, українці, росіяни, поляки та інші. Тобто Умань як була єврейським містечком, так і залишалася такою. В 1897 році 57% мешканців міста були єврейської національності, а в 1920 році цей показник становив 57,1%. Щодо представників національних меншин, що мешкали в місті, то в 1897 році вони складали 0,56%, а в 1920 році 0,92% всіх уманчан. Отже, роки війни, революцій, епідемії, продовольчі труднощі та інші потрясіння перших десятиліть

XX століття, що впливали на соціальну сферу не змінили національного складу населення м. Умані.

Доповнять характеристику змін у національному складі мешканців Умані між двома переписами і такі дані:

Таблиця № 45.

	Серед євреїв		Серед українців		Серед росіян		Серед поляків	
	1897 р.	1920 р.	1897 р.	1920 р.	1897 р.	1920 р.	1897 р.	1920 р.
На 1 000 чоловіків приходить-ся жінок:	1092	1276	1124	1225	834	1244	889	1715
%, % мешканців обох статей до всього населення:	57,0	57,2	30,6	29,7	8,7	8,1	2,9	3,9

Тобто, з розрахунку на 1 000 чоловіків, жінок було більше у 1920 році в порівнянні з 1897 роком

у євреїв – на 184;

в українців – на 101;

в росіян – на 410;

у поляків – на 826.

За матеріалами двох переписів – Звісно, що без додаткових джерел інформації подібне узагальнення варто сприймати на рівні припущення, та все ж ці цифри можна вважати показниками втрат чоловічого населення Умані в роки війни та революцій. Отож, в роки першої світової війни 1914-1918 рр. та визвольних змагань 1917-1920 рр. з представників різних національностей, що мешкали в повітовому центрі, найбільше загинуло чоловіків-поляків, менше – росіян, ще менше – українців і найменше – євреїв. Але подібний висновок вимагає додаткових досліджень.

1897 і 1920 рр. – не можна, на жаль, зробити аналогічне порівняння соціального складу населення міста та визначити зміни в його розподілі за віросповіданнями. Відсутні і рівнозначні показники для порівняння вікового складу населення та рівня грамотності серед різних вікових груп мешканців міста Умані. Під час перепису 1897 року розподіл на вікові групи населення був здійснений по десятках (1-9 років, 10-19 років і т. д.). А в зведених матеріалах перепису 1920 року виділені такі вікові категорії: 1-4 роки, 5-7, 8-15, 16-49 і 50 та більше років. Так що для порівняння даних двох переписів в цій частині, одних опублікованих зведених матеріалів замало. Потрібно звертатися до первинних джерел інформації, а це створює певні труднощі і не входило в наше завдання. Тому, не маючи можливості прослідкувати динаміку розвитку за цими показниками, просто наведемо дані для повнішої характеристики населення міста за одним і іншим переписом.

Перш за все проілюструємо поділ населення міста Умані за мовною ознакою в розумінні національності та класами і станами (за переписом 1897 р.).

Таблиця № 46.

Класи і стани		Найпоширеніші мови в розумінні національностей:								Всього
		Великоруська	Малоруська	Білоруська	Єврейська	Польська	Німецька	Французька	Інші	
Дворяни потомствени і їх сім'ї										
	чоловіки	149	59	-	-	216	3	1	4	432
	жінки	152	70	-	-	195	4	3	3	427
	разом	301	129	-	-	411	7	4	7	859

Класи і стани		Найпоширеніші мови в розумінні національностей:								Всього
		Великоруська	Малоруська	Білоруська	Єврейська	Польська	Ні-мецька	Французька	Інші	
Дворяни "личные", чиновники не з дворян та їх сім'ї										
	чоловіки	242	58	-	10	40	12	-	3	365
	жінки	183	58	-	8	40	7	-	4	300
	разом	425	116	-	18	80	19	-	7	665
Духовенство всіх християнських сповідань та їх сім'ї										
	чоловіки	50	90	-	-	2	-	-	-	142
	жінки	35	30	-	-	-	-	-	-	65
	разом	85	120	-	-	2	-	-	-	207
Потомственні і "личные" почесні громадяни										
	чоловіки	95	50	-	9	1	-	-	3	158
	жінки	56	30	-	5	2	-	-	2	95
	разом	151	80	-	14	3	-	-	5	253
Купці та їх сім'ї										
	чоловіки	27	3	-	196	2	-	-	1	229
	жінки	31	5	-	221	4	-	-	2	263
	разом	58	8	-	417	6	-	-	3	492
Міщани										
	чоловіки	575	2078	10	8202	148	10	2	8	11033
	жінки	521	2353	1	8984	124	16	1	-	12000
	разом	1096	4431	11	17186	272	26	3	8	23033
Селяни										
	чоловіки	298	2 102	-	28	46	2	-	3	2479
	жінки	228	2 459	3	30	36	1	-	-	2757
	разом	526	4 561	3	58	82	3	-	3	5236

Класи і стани		Найпоширеніші мови в розумінні національностей:								Всього
		Великоруська	Малоруська	Білоруська	Єврейська	Польська	Німецька	Французька	Інші	
Військові козаки										
	чоловіки	1	1	-	-	-	-	-	-	2
	жінки	1	-	-	-	-	-	-	-	1
	разом	2	1	-	-	-	-	-	-	3
Особи, що не належать до цих станів										
	чоловіки	17	35	-	6	1	-	-	-	59
	жінки	19	25	-	-	1	-	-	-	45
	разом	36	60	-	6	2	-	-	-	104
Іноземні піддані										
	чоловіки	16	1	-	4	30	20	1	28	100
	жінки	8	2	-	6	30	33	4	8	91
	разом	24	3	-	10	60	53	5	36	191
Всього										
	чоловіки	1470	4477	10	8455	486	47	4	50	14999
	жінки	1234	5032	4	9254	432	34	8	19	16017
	разом	2704	9509	14	17709	918	81	12	69	31016

З наведених даних видно, що серед мешканців міста Умані найчисельнішим станом були *міщани* – 74,2% від усього населення. Ця група населення складалася з 11 033 осіб чоловічої статі і 12 000 – жіночої, що становило відповідно 47,9% та 52,0%. Серед уманських міщан єврейську мову назвали рідною 17 186 осіб, українську – 4 431 особа, великоруську(російську) – 1 096 осіб, польську – 272 особи, німецьку – 26 осіб, білоруську – 11 осіб, французьку – 3 особи і т. д. Це слугує однією з підстав вважати, що національний склад міщан повітового центру був таким: євреї складали

74,6%, українці – 19,2%, росіяни – 4,75%, поляки – 1,18%, німці – 0,11% від загальної їх чисельності.

Другою за чисельністю серед мешканців Умані була група *селян* – 5 236 осіб, що становило 16,8% від загальної кількості уманчан. Як і серед міщан, серед селян переважало жіноцтво. Чоловіків було 2 479 осіб, а жінок – 2 757 душ, що складало відповідно 47,3% та 52,2%. Під час опитування про рідну мову було з'ясовано, що найбільша кількість уманських селян вважає такою українську – 4 561 особа, 526 осіб назвали рідною російську, 82 особи назвали польську, 58 – єврейську, 3 особи – французьку і 3 особи – білоруську. За аналогією, національний склад може бути визначений так: 87,1% селян, що мешкали в м. Умані, можна вважати українцями, 10,0% – росіянами, 1,56% – поляками, 1,10% – євреями, 0,05% – німцями і стільки ж білорусами.

Третіми серед населення міста за чисельністю були *потомствених дворяни та їх сім'ї* – 859 осіб, що дорівнювало 2,76% від усіх мешканців Умані. На відміну від вищеназваних груп населення, серед потомственного дворянства міста переважали чоловіки: 432 чол. і 427 жінок. У відсотковому вираженні це виглядало так: 50,2% чоловіків та 49,7% жінок. Реєстрація дворянства за мовною ознакою показала, що 301 особа назвала рідною мовою російську, 129 осіб – українську, 411 осіб – польську, 7 осіб – німецьку, 4 особи – французьку та ін. Тобто 47,8% уманських дворян можна вважати поляками чи ополяченими українцями, 35,0% – росіянами і тільки 15,0% родовитого дворянства було українського походження. Ті, що назвали рідною мову німецьку (0,8%) та фра-

Умилена и дъщеря ѝ

Сімейне зображення Уманщини 20-30-х років ХХ ст.

нцузьку (0,4%), напевне були вихідцями із зросійшених німецьких і французьких родин.

Зовсім іншим був національний склад дворян "личных", тобто тих, кому за заслуги був присвоєний дворянський титул. Ця частина уманської еліти складала 2,14% мешканців міста. В її середовищі теж переважали чоловіки, а співвідношення чоловічого і жіночого населення виглядало як 54,8% та 45,1%. В ході перепису, рідними мовами назвали: російську 425 осіб, українську – 116 осіб, польську – 80 осіб, єврейську – 18 осіб і німецьку 19 осіб. Визначаючи національність за мовною ознакою, з'ясовуємо, що 63,9% населення цієї категорії були росіянами, 17,4% можна вважати українцями, 12,0% ймовірно були поляками чи спольщеними українцями, 2,8% було німців та 2,7% євреїв. Тобто серед тих, хто отримав дворянство переважали росіяни, менше було українців та поляків. Серед німецького населення міста майже втричі більше було тих, хто отримав дворянство в порівнянні з потомственими дворянами-німцями. А от серед уманських євреїв потомствених дворян не було, і лише 18 осіб чи отримали дворянство, чи належали до чиновників не з дворян. На 57% єврейського населення серед усіх мешканців міста це було замало і є ще одним підтвердженням дискримінаційної політики російського самодержавства щодо цієї національності.

В цілому картина по дворянству міста Умані виглядала так: його чисельність складала 1 524 особи, що становило 4,91% від усього міського населення. Перевага чоловіків була незначною, але на

відміну від інших соціальних груп все ж таки мала місце. На 797 осіб чоловічої статі було 727 жіночої, що у відсотковому вираженні виглядало як 52,2% проти 47,7%. Поділ на національності за даними опитування про рідну мову був таким: росіян – 47,6%, поляків – 32,2%, українців – 16,0%, німців – 1,7%, євреїв – 1,1%, французів – 0,2%. Цікавим виглядає порівняння загальних показників національного поділу мешканців міста Умані з національним складом уманського дворянства:

Національності	% серед усього населення міста	% серед дворянства Умані
Євреї	57,0	1,1
Українці	30,6	16,0
Росіяни	8,7	47,6
Поляки	2,9	32,2
Німці	0,2	1,7
Французи	0,03	0,2

Як прийнято говорити – "коментарі тут зайві", тому що наведені числові показники розставляють акценти і в так званому польському питанні, і особливо прислужаться для характеристики відношення самодержавства до неросійських народів окраїн імперії. З таблицьки видно, що національний склад тодішньої соціальної еліти не відповідав національній структурі населення Умані. Наприклад, росіяни були третіми за чисельністю серед мешканців міста і найбільше їх було серед дворянства – найбільш привілейованого прошарку тогочасного суспільства.

Поляки були четвертими за чисельністю в місті, а група польського дворянства була другою за кількістю серед усіх уманських дворян. Зовсім навпаки виглядала ситуація з українцями, а надто, з євреями. Українці за чисельністю були другими серед мешканців Умані, а група дворян-українців була лише третьою. Уманське ж єврейство, що складало більшість населення міста, було представлене серед дворянства 1,1%. Тобто, в межах міста, більшість привілейованої верхівки складали ті, хто серед усього населення був у меншості. Стосовно росіян, то це виглядало закономірним в загальному річищі політики російського самодержавства. А от відносно поляків, то польське дворянство мало глибоке коріння в цьому краї ще з тих часів, коли всією Уманщиною володіли польські магнати. В цілому ж, серед дворян Умані, хоч і вкрай не рівномірно, але були представлені всі національності, що мешкали в місті.

Виходячи з чисельності, наступною після міщан, селян, дворян потомствених та "личных" була група *уманського купецтва*. Представники цього стану в соціальній структурі мешканців міста складали 1,58%. За переписом 1897 року їх нараховувалось 492 особи: 229 чоловіків та 263 жінки, що відповідно становило 46,5% і 53,4% від загальної їх кількості. За національним складом, переважну більшість серед купців міста Умані складали євреї. За визнанням рідної мови в ході перепису поділ на національності виглядав так: євреїв – 417 осіб або 84,7%, росіян – 58 осіб або 11,7%, українців – 8 осіб або 1,6% і поляків – 6 осіб або 1,2% від загальної кількості уманських купців. Тобто, наці-

ональне лице міста Умані як торгівельного та промислового центру визначалося майже виключно представниками єврейського народу.

Не велику частину мешканців повітового центру складали *потомствениі і "личные" почесні громадяни*. Серед них переважали чоловіки, а співвідношення між чоловіками та жінками у відсотковому вимірі виглядало як 62,4% і 37,5%. За критерієм визнання рідної мови, національний склад почесних громадян міста Умані визначався так: росіяни – 151 особа або 59,6%, українці – 80 осіб або 31,6%, євреї – 14 осіб або 5,5% від загальної їх кількості. Як і у випадку з наданням дворянства, почесне громадянство в місті отримали в переважній більшості росіяни. Це, знову ж таки, підкреслимо, при тому, що росіяни за чисельністю були третіми серед мешканців міста.

В соціальній структурі населення міста Умані особне місце займало *духовенство* християнських сповідань та інші служителі релігійного культу. В цій групі уманських мешканців, що нараховувала 366 осіб, були представлені самі служителі культу і члени їх сімей. В уманських синагогах богослужіння здійснювали 36 осіб і 123 члени їх сімей, тобто в сумі 159 осіб відносились до духовної еліти єврейського населення міста. Серед всіх служителів культу, що мешкали в Умані, євреї становили 43,4%.

Духовенства християнських сповідань разом з членами їх сімей в Умані було зареєстровано 207 осіб, або 0,66% від загальної кількості населення міста. Серед них було 142 чоловіки і 65 жінок, що відповідно дорівнювало 68,5% та 31,4%. За національним складом

християнське духовенство поділялось так: українці – 120 осіб або 57,9%, росіяни – 85 осіб або 41,0%, поляки – 2 особи або 0,9% від загальної його кількості. А серед всіх служителів культу міста Умані національності були представлені такими цифрами: євреї – 159 осіб або 43,4%, українці – 120 осіб або 32,7%, росіяни – 85 осіб або 23,2%, поляки – 2 особи або 0,5%. Така послідовність у порядку зменшення цифр відповідає аналогічній послідовності за цифровими показниками кількості представників різних національностей, що мешкали в повітовому центрі. Нагадаємо, вона була такою: євреї – 57,0%, українці – 30,6%, росіяни – 8,7%, поляки – 2,9%. Але якщо у євреїв, що складали трохи більше половини населення міста майже до половини доходила кількість їх духовників серед усіх служителів культу і в українців, більше 30 відсоткам населення відповідало більше 30-ти відсотків служителів культу, то іншим було це співвідношення у росіян та поляків. Росіянам, що складали 8,7% населення Умані, належало 23,2% духовенства міста. Тобто серед усіх служителів релігійного культу, що мешкали в місті, відносно великим був відсоток національності, представники якої складали значно менший відсоток в національному складі всього населення міста. Це є ще одним підтвердженням політики русифікації, що здійснювалась російським самодержавством.

Серед мешканців Умані в ході перепису була зареєстрована ще одна група населення – *іноземні піддани*. Їх було 191 особа, що становило 0,61% від загальної кількості уманчан. Вони були представлені 100-ма чоловіками і 91 жінкою, що у відсотках дорівнювало відповідно 52,3% та 47,6%. Ці жителі міста рідними

назвали такі мови: польську – 60 осіб або 31,4%, німецьку – 53 особи або 27,4%, російську – 24 особи або 12,5%, єврейську – 10 осіб або 5,2% і французьку – 5 осіб або 2,6% від їх загальної кількості. За аналогією, приймемо ці цифри за показники національного складу іноземних підданих Умані.

Були ще й особи, що не належали до цих станів, а ймовірніше, в переписних документах не вказали своїх даних. Їх зареєстровано 104 особи, або 0,33% від чисельності мешканців міста. Серед них було 60 українців, 36 росіян, 6 євреїв та 2 поляків.

Підсумовуючи все вищевикладене, варто зазначити, що соціальний та національний склад населення Умані (див. таблицю № 46) характеризує місто як значне торгівельно-ремісничє поселення регіону, який довгий час перебував під польським впливом (звідки з'явилося єврейське та польське населення), а потім потрапив під російську протекцію. Адже саме в річищі політики русифікації, яку здійснювало самодержавство щодо населення окраїн імперії, могли мати місце такі явища як переважання серед привілейованої верхівки суспільства представників російської некорінної національності, яка до того ж за чисельністю значно поступалася кількості місцевого українського населення. Або, як у випадку з єврейським населенням міста, коли, складаючи 57% усіх мешканців повітового центру, воно практично було відсутнє серед вищих прошарків тогочасного суспільства. Наслідком польського владарювання в цьому краї можна пояснити і таке дивне явище: більше половини усіх поляків Умані відносились до дворян, почесних громадян та духовенства. З 918 представників польської національності 496 осіб належали до соціальної елі-

ти, що становило 54,0% поляків – мешканців повітового центру. Це також є свідченням того, що польське коріння на уманських теренах було глибоким та міцним. Адже впродовж другої половини XIX ст. російським урядом активно здійснювалась політика денаціоналізації польської шляхти, а місто Умань залишалось своєрідним островцем мешканця польської людності, яка займала переважно вищі щаблі суспільної ієрархії.

Доповнює уявлення про національний склад мешканців міста Умані поділ населення за віросповіданнями. Релігійна належність в поєднанні з мовною ознакою точніше визначають національність жителів повітового центру. Детальніше унаочнення можна представити такою таблицею:

Таблица № 47.

Розподіл населення міста Умані за віросповіданнями і рідною мовою
(перепис 1897 р.)

Мови	Українська	Російська	Білоруська	Польська	Інші слов'янські	Литовсько-ла-	Молдавська	Французька	Німецька	Інші німецькі	Інші індосвропейські	Єврейська	Картавельські	Фінські	Турецько-татарські	Не вказали мови
Віро сповідання																
Православні і єдиновірці:																
чоловіки	4463	1321	10	15	-	-	1	-	-	1	7	-	6	-	2	2
жінки	5015	1103	4	12	4	-	-	-	2	-	3	-	-	-	2	2
разом	9478	2424	14	27	4	-	1	-	2	1	10	-	6	-	4	4
в т. ч.																
грамотних:																
чоловіки	1462	960	-	9	-	-	1	-	-	1	4	-	6	-	-	-
жінки	539	527	1	10	4	-	-	-	2	-	1	-	-	-	1	1
разом	2001	1487	1	19	4	-	1	-	2	1	5	-	6	-	1	1

Мови	Українська	Російська	Білоруська	Польська	Інші слов'янські	Литовсько-ла-	Молдавська	Французька	Німецька	Інші німецькі	Інші індоевропейські	Єврейська	Картавельські	Фінські	Турецько-татарські	Не вказали мови
Віро сповідання																
Римо-католики:																
чоловіки	11	12	-	466	10	1	-	4	14	-	1	-	-	1	-	-
жінки	11	17	-	414	14	-	-	7	11	-	-	-	-	-	-	-
разом	22	29	-	880	24	1	-	11	25	-	1	-	-	1	-	-
в т. ч.																
грамотних:																
чоловіки	4	11	-	399	7	-	-	4	9	-	1	-	-	1	-	-
жінки	4	14	-	319	8	-	-	6	7	-	-	-	-	-	-	-
разом	8	25	-	718	15	-	-	10	16	-	1	-	-	1	-	-
Старообрядці і ті, що ухили-ються від пра-вослав'я:																
чоловіки	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
жінки	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
разом	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
в т. ч.																
грамотних:																
чоловіки	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
жінки	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
разом	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Протестанти:																
чоловіки	-	15	-	5	-	1	-	-	32	-	-	-	-	-	-	-
жінки	-	5	-	3	-	1	-	1	21	1	-	-	-	-	-	-
разом	-	20	-	8	-	2	-	1	53	1	-	-	-	-	-	-
в т. ч.																
грамотних:																
чоловіки	-	14	-	4	-	1	-	-	27	-	-	-	-	-	-	-
жінки	-	5	-	2	-	1	-	1	18	1	-	-	-	-	-	-
разом	-	19	-	6	-	2	-	1	45	1	-	-	-	-	-	-

Мови	Українська	Російська	Білоруська	Польська	Інші слов'янські	Литовсько-ла-	Молдавська	Французька	Німецька	Інші німецькі	Інші індоевропейські	Єврейська	Картавельські	Фінські	Турецько-татарські	Не вказали мови
Віро сповідання																
Іудей:																
чоловіки	3	116	-	-	-	1	-	-	1	-	-	8455	-	-	-	-
жінки	6	106	-	3	-	-	2	-	-	3	-	9254	4	5	6	7
разом	9	222	-	3	-	1	-	-	1	-	-	17709	-	-	-	-
в т. ч.																
грамотних:																
чоловіки	3	85	-	-	-	1	-	-	1	-	-	4316	-	-	-	-
жінки	3	82	-	3	-	-	-	-	-	-	-	2526	-	-	-	-
разом	6	167	-	3	-	1	-	-	1	-	-	6842	-	-	-	-
Магометани:																
чоловіки	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	-
жінки	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
разом	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	-
в т. ч.																
грамотних:																
чоловіки	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-
жінки	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
разом	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-
Єврей:																
чоловіки	4477	1470	10	486	10	3	1	4	47	-	8	8455	6	1	10	2
жінки	5032	1234	4	432	18	1	-	8	34	2	3	9254	-	-	2	2
разом	9509	2704	14	918	28	4	1	12	81	2	11	17709	6	1	12	4
в т. ч.																
грамотних:																
чоловіки	1469	1075	-	412	7	2	1	4	37	-	5	4316	6	1	3	-
жінки	546	630	1	334	12	1	-	7	27	2	1	2526	-	-	1	1
разом	2015	1705	1	746	19	3	1	11	64	2	6	6842	6	1	4	1

Аналізуючи розподіл населення Умані за віросповіданням, відмітимо, що 57,8% мешканців міста сповідували *їудаїзм*. Але із загальної кількості євреїв 17 945, рідною єврейську мову назвали 17 709 осіб. Інші 236 осіб рідними назвали інші мови, зокрема такі: 9 осіб назвали українську, 222 особи – російську, 3 особи – польську, 1 особа – німецьку і 1 особа – якусь іншу слов'янську. Це ще раз підтверджує вже висловлену нами думку, що тільки поєднання двох показників – релігійної та мовної ознак – найближче підводить до встановлення національності. А в даному випадку, можна лише припустити, що ці 236 осіб, які сповідували іудаїзм, швидше за все з політичних причин назвали рідними мовами інші, а не єврейську. Поділ єврейського населення Умані на чоловіче і жіноче виглядає так: 8 576 чол. і 9 369 жінок, що складало відповідно 52,2% та 47,7% від загальної чисельності мешканців єврейської національності.

Другими за чисельністю після іудеїв були *православні та єдиновірці*, їх питома вага серед усіх мешканців Умані становила 38,6%. Із загальної їх кількості 11 975 рідною українську мову назвали 9 478 осіб, російську – 2 224, білоруську – 14, польську – 27 осіб і т. д. (див. таблицю № 47). Тобто, 11 947 православних міста назвали рідними слов'янські мови і лише 28 прихожан православних храмів рідними назвали інші мови. Отже, переважна більшість православних (99,7%) була слов'янського походження. Серед православного населення так само переважали жінки, їх було 6 147, а чоловіків 5 828 осіб, що становило відповідно 51,3% та 48,6%.

Третіми за кількістю серед мешканців повітового центру були *римо-католики*, відсоток їх становив 3,2. Але із загальної їх кількості – 994 особи, поляками себе назвали, визнавши рідною польську мову, 880 осіб. Інші 114 осіб за мовною ознакою розподілились так: 22-є назвали рідною українську мову, 29 – російську, 24 – інші слов'янські мови, 11 – французьку, 25 – німецьку і т. д. Знову ж таки, проблематичним є визначення національності уманських римо- католиків. Зрозуміло, що ті 880 осіб, що сповідували католицизм і рідною назвали польську мову, поза всяким сумнівом, були поляками. А щодо інших 114 осіб, то лише умовно можна вважати їх поляками. А так як інших доказів їх національності ми не маємо, то доводиться прийняти певну умовність. Відносно поділу на чоловіче і жіноче населення, то на відміну від іудеїв та православних мешканців Умані, серед римо-католиків переважали чоловіки. Серед 994 осіб чоловіків було 520, а жінок 474, що складало відповідно 52,3% і 47,6%.

Четвертими за чисельністю по релігійному поділу були *протестанти*. Вони складали 0,27% від усіх мешканців міста. З 85 осіб рідною мовою назвали: російську – 20, польську – 8, литовську – 2, французьку – 1, німецьку – 53 і інші німецькі теж 1 особа. Отже, можна вважати, що це в основному були німці за національністю, так як інших аргументів для визначення їх національності немає. Серед протестантів теж переважали чоловіки, з 85 осіб чоловіків було 53, а жінок 32, що становило 62,3% та 37,6% від загальної їх чисельності.

Ще серед мешканців Умані було 14 представників *магометан*. Це складало 0,045% всього населення міста. За визнанням рідної мови вони поділялись так: 6 назвали рідною мовою російську, а 8 належали до турецько-татарської мовної сім'ї. Саме цих останніх прихильників ісламу безпомилково можна встановити національність, а щодо перших 6-ти, то знову ж, з'ясування їх національної належності передбачає долю умовності. За статевим поділом серед цієї групи населення теж переважали чоловіки: їх було 12 і 2 жінки.

Отже, підсумовуючи вищевикладене і посилаючись на останню графу таблиці № 47, підкреслимо, що 31 016 мешканців міста Умані складали представники різних національностей, мовних груп та віросповідань. Найчисельнішим було єврейське населення, за ним слідувало слов'янське населення православного віросповідання та католицького, а вже далі за чисельністю йшли протестанти різних національностей, магометани, старообрядці росіяни та інші. Відносно поділу за статтями, то серед мешканців м. Умані було зареєстровано 14 990 чоловіків і 16 026 жінок, що складало відповідно 48,3% та 51,6% населення повітового центру.

Далі цікавим буде з'ясування чисельності грамотного населення, що свідчитиме про поширення освіти серед народу. Виходячи з наведених у таблиці № 47 даних, результати проведених розрахунків унаочнимо так:

Таблиця № 48.

	Чоловіки	Серед них грамотних:		Жінки	Серед них грамотних:		Всього	Серед них грамотних, %
		Абс. величина	%		Абс. величина	%		
Євреї	8576	4406	51,3	9369	2614	27,9	17945	39,1
Православні і єдиновірці	5828	2443	41,9	6147	1086	17,6	11978	38,6
Римо-католики	520	436	83,8	474	358	75,5	794	79,8
Протестанти	53	46	86,7	32	28	87,5	74	87,0
Магометани	12	7	58,3	2	2	100,0	14	64,2
Старообрядці і ті, що ухиляються від православ'я	2	1	50,0	1	-	-	3	33,3
Всього	14991	7339	48,9	16025	4088	25,5	31016	36,8

Як видно, показники грамотності серед представників різних віросповідань, що мешкали в Умані, в порядку зростання можна поставити в такий ряд: найнижчий відсоток грамотних був серед старообрядців – 33,3, серед православних – 38,6, серед євреїв – 39,1, серед магометан – 64,2, серед римо-католиків – 79,8 і найвищий – 87,0 – серед протестантів. Щодо відсотка грамотності серед чоловіків і жінок в кожній з названих груп, то він теж був різним. Найбільше грамотних чоловіків було серед протестантів – 86,7%, серед римо-католиків – 83,8%, менше серед євреїв – 51,3%, ще менше серед православних 41,9% і найменше серед магометан 58,3% та старообрядців. Серед жіночого населення цей показник виглядав так: серед протестантів – 87,5%, серед римо-католиків – 75,5%, серед євреїв – 27,9%, серед православ-

них – 17,6% і т. д. А от відносно різниці між грамотними чоловіками та грамотними жінками в найчисельніших з виділених груп населення, то вона виглядала так:

серед євреїв-чоловіків – 51,3% грамотних,

серед жінок – 27,9%;

серед православних чоловіків – 41,9% грамотних,

серед жінок – 17,9%;

серед римо-католиків чоловіків – 83,8% грамотних,

серед жінок – 75,5%;

серед протестантів чоловіків – 86,7% грамотних,

серед жінок – 87,5%.

Як видно, найбільшою різниця між грамотними чоловіками і грамотними жінками була у православних, трохи меншою у євреїв, ще меншою у католиків. А от у протестантів грамотних жінок було більше, ніж грамотних чоловіків. Назагал наведені підрахунки свідчать, що більше половини чоловічого населення повітового центру було неграмотним – 48,9%, а серед жіноцтва міста Умані грамотними були тільки 25,5%. А найменше грамотних жінок було серед православного слов'янського населення Умані.

До загальної характеристики населення міста Умані додамо ще унаочнення результатів опитування про сімейний стан уманчан.

Таблиця № 49.

Сімейний стан населення міста Умані з поділом на суспільні групи

№ з/п	Суспільні групи	Загальна кількість	Холостяки і дівичі		Одружені і заміжні		Вдівці та вдовиці		Розведені		Не вказали сімейного стану	
			Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1	Дворяни потомственні і "личные", чиновники не з дворян та їх сім'ї	1524	646	377	100	235	49	108	2	2	-	5
2	Духовенство всіх християнських сповідань та їх сім'ї	207	20	37	101	14	21	14	-	-	-	-
3	Почесні громадяни, купці, міщани та інші міські стани	23778	6909	6659	4354	4569	124	1014	21	100	13	15
4	Особи сільського стану (селяни, козаки, іноземні поселенці)	5239	1246	1736	1100	767	130	243	2	4	5	6
5	Ті, що не належать до названих груп	104	34	29	20	13	4	3	-	-	1	1
6	Іноземні піддані	164	61	43	26	23	5	6	-	-	-	-

Підрахунки на основі даних таблиці показують, що серед уманського дворянства та чиновників 42,3% чоловіків були холостяками, ще 3,2% були вдівцями, а 0,1% відносились до розлучених. Одруженими були лише 6,5% чоловічого населення цієї групи мешканців міста. Серед жіноцтва було зареєстровано 24,7% дівич, 7% вдів, 0,1% розлучених, а заміжними були 15,4%.

Серед духовенства всіх християнських сповідань значно більше було одружених чоловіків – 48,7%, значно менше холостя-

ків – 9,6%, більше 10% представників духовного сану були вдівцями і зовсім не було розлучених. Жінки духовного звання по названих суспільних групах розподілялись так: 17,8% – дівиці, 6,76% – одружені і 6,76% – вдови. Одружених було стільки як і вдів, та й відсоток вдівців був високим.

Населення інших міських станів Умані в цій частині перепису давало такі показники: серед чоловіків – 29,0% холостяків, 18,3% одружених, 0,5% вдівців і 0,08% розлучених; серед жінок – 28% дівиць, 19,2% заміжніх, 4,2% вдів, 0,4% розлучених. Отже, більше половини мешканців міста цієї категорії, 13 568 осіб або 57,0%, ще не вступили у шлюб, 8 923 особи або 37,5% – перебували у шлюбі, 1 138 осіб або 4,7% були вдівцями і вдовами, а 121 особа або 0,5% були розведеними. Звертає на себе увагу чисельність вдів, яка більш як у 8 разів перевищує чисельність вдівців серед цієї частини уманчан.

Селяни, козаки, іноземні поселенці, що мешкали у повітовому центрі мали такі показники сімейного стану: серед чоловіків – 23,7% були холостяками, 20,9% – одруженими, 2,48% – вдівцями, 0,03% – розлученими; серед жінок – 33,1% назвались дівицями, 14,6% – заміжними, 4,6% – вдовами, 0,07% – розлученими. В загальному: 2 982 особи або 36,9% було дошлюбного стану, 1 867 осіб або 35,6% перебували у шлюбі, 373 особи чи 7,1% були вдівцями та вдовами і всього 6 осіб або 0,1% були розлученими.

Серед іноземних підданих сімейний стан мав таке цифрове вираження: холостяками були 37,1%, дівицями – 26,2%, одружени-

ми – 15,8%, заміжніми – 14,0%, вдівцями – 3,04% та вдовицями – 3,65%. З 164 осіб 104 ще не вступили у шлюб, 49 осіб були одруженими та заміжніми і 11 осіб назвались вдівцями та вдовицями. У відсотках до всього населення міста цієї категорії це становило відповідно 63,4%, 29,8% і 6,7%.

Були ще й такі, що не вказали сімейного стану. Але серед зареєстрованих представлені всі соціальні групи мешканців міста Умані. Якщо вважати оптимальним для життєдіяльності населення стан перебування у шлюбі, то серед названих категорій населення числове вираження цього стану було різним. Так, серед дворянства та чиновників у шлюбі перебувало 21,9%,

серед духовенства – 55,5%;

серед інших міських станів – 37,5%;

серед осіб сільського стану – 35,6%;

серед іноземних підданих – 29,8%.

Привертає увагу і те, що серед мешканців міста був дуже низьким показник розлучень. До того ж, він теж був різним серед представників різних соціальних груп. Найбільше розлучених було серед почесних громадян, купців, міщан – 0,5%, менше серед дворян та чиновників – 0,2%, ще менше серед осіб сільського стану – 0,1% і зовсім не зареєстровано розлучення серед духовенства християнських сповідань та іноземних підданих. Зрозуміло, що проведення будь-яких паралелей з пізнішим станом суспільства, а надто із сьогоdnішнім, було б не на користь останнього в плані міцності сімей та суспільної моралі стосовно їх збереження.

Показники вдівства теж були різними серед суспільних груп населення повітового центру. Серед дворян та чиновників овдовіло 10,3%;

серед духовенства християнських сповідань – 16,9%;

серед інших міських станів – 4,78%;

серед осіб сільського стану – 7,11%;

серед іноземних підданих – 6,70%.

Як видно, більше вдівців та вдов було серед вищих суспільних станів. Але причини цього явища нам не відомі і докопуватись їх не входить в наше завдання. Охарактеризувавши в цілому сімейний стан населення міста Умані, варто підкреслити, що з матеріалів перепису складається досить чітке уявлення про його мешканців.

Цікавим доповненням до соціального портрету Умані того часу є дані про найпоширеніші заняття населення. Узагальнені дані представимо такою таблицею:

Таблиця № 50.

Розподіл населення м. Умані за групами занять і за національностями на основі рідної мови (за переписом 1897 року)

№ з/п	Групи занять	Євреї			Українці			Росіяни			Поляки		
		Самостійно	Члени сімей	Разом	Самостійно	Члени сімей	Разом	Самостійно	Члени сімей	Разом	Самостійно	Члени сімей	Разом
1	Адміністрація, суд і поліція	-	14	14	120	199	319	87	178	265	6	-	6
2	Суспільна та станова служба	1	2	3	11	21	32	11	19	30	4	-	4

№ з/п	Групи занять	Євреї			Українці			Росіяни			Поляки		
		Самостійно	Члени сімей	Разом	Самостійно	Члени сімей	Разом	Самостійно	Члени сімей	Разом	Самостійно	Члени сімей	Разом
3	Приватна юридична діяльність	7	16	23	3	11	14	19	39	58	5	-	5
4	Збройні сили	3	5	8	17	48	65	34	18	52	6	-	6
5	Богослужіння православного сповідання	1	-	1	5	12	17	7	33	40	-	-	-
6	Богослужіння не християнських сповідань	40	137	177	5	4	9	1	2	3	3	-	3
7	Служба при церквах, цвинтарях, сторожі	36	123	159	-	-	-	-	-	-	1	1	2
8	Навчальна і виховна діяльність	187	480	667	50	57	107	58	93	151	16	-	16
9	Наука, література, мистецтво	2	8	10	-	4	4	4	6	10	3	-	3
10	Лікарська та санітарна діяльність	29	62	91	25	36	61	33	54	87	15	-	15
11	Приватна служба, прислуга, поденщики	673	396	1069	1743	772	2515	269	84	353	59	-	59
12	Доходи з капіталу і нерухомого майна	196	341	537	216	97	313	158	128	286	132	-	132
13	Кошти з казни, гром.організацій і приватних осіб	120	20	140	61	5	66	62	-	62	27	-	27
14	Землеробство	53	29	82	412	1268	1680	17	141	158	12	-	12
15	Лісництво та лісові промисли	14	46	60	7	22	29	1	1	2	-	-	-

№ з/п	Групи занять	Євреї			Українці			Росіяни			Поляки		
		Самостійно	Члени сімей	Разом	Самостійно	Члени сімей	Разом	Самостійно	Члени сімей	Разом	Самостійно	Члени сімей	Разом
16	Обробка волокнистих матеріалів	24	36	60	2	2	4	2	2	4	3	-	3
17	Обробка продуктів тваринництва	30	74	104	12	13	25	6	1	7	1	1	2
18	Обробка деревини	201	462	663	91	303	394	17	60	77	14	6	20
19	Обробка металів	153	228	381	39	56	95	28	31	59	18	-	18
20	Хімічне виробництво	19	29	48	-	-	-	2	-	2	-	-	-
21	Винокуріння, пиво- і медоваріння	35	88	123	25	-	25	1	3	4	-	-	-
22	Інші напої і бродильні речовини	10	23	33	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23	Обробка рослинних і тварин. продукт. харчування	138	365	503	51	86	137	28	7	35	12	-	12
24	Тютюн та вироби з нього	24	58	72	-	-	-	-	-	-	-	-	-
25	Поліграфічне виробництво	42	62	104	2	3	5	3	3	6	10	-	10
26	Виготовлення оптичних та хірург. інструментів	24	26	50	-	-	-	1	-	1	-	-	-
27	Ювелірна справа, живопис, предмети культу	34	156	190	8	24	32	2	2	4	2	-	2

№ з/п	Групи занять	Євреї			Українці			Росіяни			Поляки		
		Самостійно	Члени сімей	Разом	Самостійно	Члени сімей	Разом	Самостійно	Члени сімей	Разом	Самостійно	Члени сімей	Разом
28	Виготовлення одягу	778	1488	2266	455	955	1410	91	114	205	61	1	62
29	Ремонт і утримання житла	141	390	531	236	567	803	52	87	139	7	11	18
30	Ізвозний промисел	139	365	504	41	58	99	7	5	12	2	-	2
31	Пошта, телеграф, телефон	2	8	10	-	5	5	39	42	81	1	-	1
32	Кредитні та комерційні заклади	25	42	67	3	5	8	9	24	33	4	4	8
33	Торгівельне посередництво	154	431	585	7	9	16	3	8	11	-	-	-
34	Торгівля взагалі	138	368	506	36	31	67	4	9	13	1	2	3
35	Торгівля худобою	30	110	140	42	72	114	2	6	8	1	-	1
36	Торгівля зерновими продуктами	401	1272	1673	7	1	8	7	26	33	-	-	-
37	Торгівля іншими с/господарським і продуктами	648	1566	2214	91	95	186	31	55	86	7	1	8
38	Торгівля буд. матеріалами та паливом	110	431	541	-	-	-	6	9	15	-	-	-
39	Торгівля предметами домашнього вжитку	35	73	108	-	-	-	-	2	2	-	-	-
40	Торгівля металевими товарами	51	142	193	-	-	-	5	14	19	4	1	5

№ з/п	Групи занять	Євреї			Українці			Росіяни			Поляки		
		Самостійно	Члени сімей	Разом	Самостійно	Члени сімей	Разом	Самостійно	Члени сімей	Разом	Самостійно	Члени сімей	Разом
41	Торгівля тканинами та одягом	293	612	905	-	-	-	10	11	21	-	-	-
42	Торгівля шкірами та хутрами	55	147	202	-	-	-	-	1	1	-	-	-
43	Торгівля іншими товарами	156	365	521	17	16	33	1	11	12	5	3	8
44	Шинки, готелі, клуби	128	363	491	33	42	75	20	16	36	21	8	29
45	Чистота і гігієна тіла	33	81	114	142	69	211	29	30	59	-	-	-
46	Торгівля питейна	21	68	39	47	46	93	19	30	49	1	-	1
	Та інші												

Навіть побіжний погляд на дану таблицю фокусує найпоширеніші заняття уманців. Це такі: торгівля, виготовлення одягу, обробка деревини, служба у приватних осіб та поденщина, а також навчальна і виховна діяльність. Серед євреїв, українців, росіян і поляків Умані торгівлею займалось 8 247 осіб або 26,5% від усього населення міста; виготовленням одягу – 3 943 особи або 12,7%; обробкою деревини – 1 154 особи або 3,72%; прислуги було 3 996 осіб або 12,8%; навчальною та виховною діяльністю – 941 особа або 3,03% всіх уманчан.

Таблиця № 51.

Спроба згрупувати види занять і відповідні розрахунки
кількості зайнятого населення, уможливили такі узагальнення:

№ з/п	Основні групи занять	Євреї		Українці		Росіяни		Поляки		Всього	
		Кількість	в %	Кількість	в %	Кількість	в %	Кількість	в %	Кількість	в %
1	Адміністрація та юридична діяльність	37	0,2	333	3,5	323	11,9	16	1,7	709	2,28
2	Богослужіння всіх сповідань, навчальна діяльність, наука та мистецькі заняття	1013	5,7	137	1,4	204	7,5	24	2,6	1378	4,4
3	Медична сфера	205	1,1	272	2,8	146	5,3	15	1,6	638	2,05
4	Прислуга	1069	6,0	2515	26,4	353	13,0	59	6,4	3996	12,8
5	Землеробство	82	0,4	1680	17,6	158	5,8	12	1,3	1932	6,2
6	Переробна промисло- вість та обробка природних матеріалів	2047	11,5	709	7,4	190	7,0	55	5,9	3001	9,6
7	Виготовлення одягу	2266	12,7	1410	14,8	205	7,5	62	6,7	3943	12,7
8	Торгівельна діяльність	7664	43,2	600	6,3	339	12,5	63	6,8	8666	27,9
9	Будівництво, ремонт та утримання житла	531	2,9	803	14,5	139	5,1	18	1,9	1491	4,8

З усіх мешканців м. Умані – 31 016 осіб – 27,9% населення було зайнято торгівельною діяльністю різних видів (див. таблицю № 50). І хоч цей показник був невеликий, але з наведених даних видно, що це був найпоширеніший вид діяльності уманців. Другою за кількістю зайнятих потрібно назвати службу у приватних осіб (прислуга). Третім за чисельністю зайнятих

жителів повітового центру було виготовлення одягу, чим займалися 12,7% населення і т. д. В цілому ж у виробничій сфері (землеробство, переробна промисловість, виготовлення одягу, будівництво та ремонт житла) було зайнято 33,4%, у торгівлі – 27,9%, в невиробничій – 21,6% в т. ч. в обслуговуючій сфері трудилося 19,3% мешканців Умані.

Серед населення різних національностей міста основні заняття мали різне поширення. Так, серед євреїв 43,2% були зайняті торгівельною діяльністю, в той час як українців у цій сфері було 6,3% від їх чисельності, майже стільки ж у поляків – 6,8% і 12,5% у росіян. Найбільше українців було зайнято службою у приватних осіб – 26,4% від загальної їх кількості. А росіян у цій сфері було 13%, поляків – 6,4%, євреїв 6,0% тощо. Назагал очевидним є те, що місто Умань являло собою торговельний центр регіону, так як найбільше його мешканців займалися саме цим видом діяльності. І ключові позиції в торговельній сфері повітового центру займали євреї, бо 43,2% загальної їх кількості займалися торгівлею.

В таблиці № 51 привертають увагу дані першої та другої груп занять населення міста Умані. В адміністрації, суді і поліції було зайнято 604 особи, а службовців станової та суспільної служби нараховувалось 69 осіб, що становило відповідно 1,9% та 0,2% від загальної кількості мешканців міста. Національний склад цих двох категорій службовців, що здійснювали міську владу, був таким: серед 673 службовців євреїв було 17 осіб або 2,5%, українців – 351 особа чи 52,1%, росіян – 295 осіб чи 43,8% і поляків – 10 осіб чи 1,4%. Тобто у владних та виконавських структурах міста, за чи-

сельністю представників, національності можна розташувати так: українці, росіяни, євреї, поляки, що не відповідало національному складу мешканців Умані. Співвідношення числових показників мало такий вигляд:

Таблиця № 52.

Національності	Серед мешканців Умані		Серед службовців владних та виконавських структур міста	
	Кількість	% до населення міста	Кількість	% до всіх службовців названих структур
Євреї	17709	57	17	2,5
Українці	9509	30,6	351	52,1
Росіяни	2704	8,7	295	43,8
Поляки	918	2,9	10	1,4
Та інші				
Всього	31016		673	

Як тут не вдатися до банального вислову: факти – річ вперта! Адже наведені цифри показують, що у більш як наполовину єврейському місті серед його керівництва було тільки 2,5% євреїв. А в той самий час росіяни, що складали лише 8,7% населення Умані, мали 43,8% серед службовців керівних структур. Це є ще одним підтвердженням, що російська самодержавна влада притісняла іногородців і в політичних правах. І навіть якщо наведені цифри не є абсолютно точними, як і всі матеріали перепису населення 1897 року, все ж представлені розрахунки увиразнюють основні штрихи колонізаторської політики царського уряду щодо неросійського населення імперії Романових.

В цілому ж, підкреслимо, що за даними першого Всеросійського перепису населення 1897 року складається досить яскраве уявлення про мешканців міста Умані. 28 серпня 1920 року почався перший за радянських часів перепис населення, який назвали другим Всеросійським, але завершити його за тих скрутних умов не вдалося. На відміну від першого перепису, матеріали перепису 1920 року є не такими ґрунтовними. Тому окремі частини соціального портрета міста перших двох десятиліть ХХ ст. виглядають фрагментарно. Все ж спробуємо їх узагальнити і виділити основні показники демографічної статистики по Умані за 1920 рік.

На початку цього розділу вже йшлося про приріст населення міста між двома переписами: 1897 року та 1920 року. Тому наведемо тільки основні показники: у 1897 році в місті мешкало 31 016 осіб, а до 1920 року кількість його мешканців збільшилась на 13 143 особи і становила 44 159 осіб. Природний приріст складав 42,37%. На жаль, ми не володіємо даними про показники природного приросту за весь 23-річний період в розрізі по роках, бо як уже відмічалось вони були різними, але вдалося знайти деякі вже систематизовані відомості. Завідувач відділом демографії Київського Губстатбюро М.Р. Ходос здійснив підрахунки природного приросту населення в містах Київської губернії в 1909-1913 роках.² Для увиразнення показників по місту Умані, доцільним бачиться наведення даних по інших повітових центрах губернії.

Таблиця № 53.

Народжуваність		Смертність		Природний приріст		Шлюбність	
Міста	На 1000 душ населення	Міста	На 1000 душ населення	Міста	На 1000 душ населення	Міста	На 1000 душ населення
Васильків	52,30	Тараща	12,99	Васильків	21,55	Васильків	8,97
Липовець	41,66	Сквира	16,22	Липовець	18,11	Липовець	8,83
Радомишль	34,54	Переяслав	16,42	Радомишль	15,33	Київ	7,03
Звенигородка	31,20	Умань	17,21	Звенигородка	12,65	Радомишль	6,91
Умань	28,34	Бердичів	17,23	Переяслав	11,72	Звенигородка	6,71
Переяслав	28,14	Київ	17,59	Тараща	11,37	Умань	6,40
Сквира	27,24	Звенигородка	18,55	Умань	11,13	Бердичів	6,06
Бердичів	26,48	Радомишль	19,21	Сквира	11,02	Канів	6,01
Канів	26,03	Канів	19,92	Бердичів	9,25	Сквира	5,55
Тараща	24,36	Липовець	23,55	Канів	6,11	Тараща	5,53
Київ	22,89	Васильків	30,75	Київ	5,30	-	-

Як видно з підрахунків М.Р. Ходоса, м. Умань за показником народжуваності у відносно стабільні передвоєнні 1909-1913 роки посідало 5-е місце серед інших повітових центрів Київської губернії, за смертністю – 4-е, за природним приростом – 7-е і за кількістю укладених шлюбів – 6-е місце. Тобто, можна стверджувати, що демографічна ситуація була загалом нормальна. Дані про природний рух населення міста в інші роки представлені у попередньому розділі даної роботи (таблиця № 1), де вони включалися у загальні показники по Уманському повіту. Отож, за 23 роки, що розділяли два переписи населення, Умань зросла, хоча політичні та економічні чинники для цього не завжди були сприятливими.

Зведені дані матеріалів перепису населення 1920 року уможливлюють аналіз вікового складу мешканців міста Умані.

Таблиця № 54.

Віковий склад населення міста Умані за переписом 1920 року

Вікові групи	Чоловіки	Жінки	Разом	У % до всього населення міста
До 1 року	283	312	595	1,34
1-4 роки	1428	1430	2858	6,47
5-7 років	1564	1552	3116	7,0
8-15 років	4860	4993	9853	22,3
16-49 років	8372	12888	21260	48,1
50 і більше років	2933	3512	6445	14,5
Невідомий вік	19	13	32	0,07
Всього	19459	24700	44159	

З таблиці видно, що найчисельнішим було населення вікової групи 16-49 років. Його кількість становила 48,1% від усіх мешканців Умані, тобто майже половина населення міста була найбільш "працездатного" віку. Другою за чисельністю була вікова група 8-15 років, тобто відсоток молоді у віковій структурі населення становив 22,3. Третьою була вікова категорія 50 і більше років, такого населення було 14,5%. А діти від 1 до 7 років склали 14,8% від загальної кількості населення міста. Отже, кількість тих, кому було за 50 років і кількість дітей до 7 років була приблизно однаковою з невеликим переважанням населення старшого віку, що було наслідком зменшення народжуваності в період воєнного лихоліття.

За даними перепису 1920 року Київське губстатбюро здійснило аналіз грамотності населення губернії. Нижче наводимо дані про грамотність мешканців Умані з розбивкою по вікових групах.

Таблиця № 55.

Відсотковий показник грамотності різних вікових груп населення міста Умані.³

Вікові групи	% грамотних чоловіків	% грамотних жінок
5 років	0,8	-
6 років	3,5	4,0
7 років	16,2	13,1
8 років	28,8	30,8
9 років	46,9	47,6
разом 5-9 років	20,0	20,0
10 років	55,4	56,6
11 років	67,6	67,8
12 років	67,4	70,6
13 років	74,2	74,9
14 років	76,5	74,3
15 років	80,4	78,7
16 років	80,0	75,7
17 років	76,6	77,8
18 років	80,5	73,0
19 років	85,9	74,6
20 років	73,6	72,3
20-29 років	82,1	63,2
30-39 років	77,3	51,2
40-49 років	69,7	43,5
50-59 років	68,6	36,4
60 і більше років	57,8	28,3
Невідомий вік	15,8	30,8
Всього	65,1	52,9
Шкільний вік	61,9	63,0

Не аналізуючи всю таблицю, наголосимо, що серед чоловіків міста Умані найбільше грамотних було серед 19-річних – 85,9%, а серед жіночої частини населення найвищим відсоток грамотних був серед 15-річних уманчанок – 78,7%. А порівнюючи в цілому рівень грамотності чоловічого та жіночого населення міста, варто звернути увагу на те, що серед дітей 6-13 років більше було грамотних дівчаток, а починаючи з 14 до 60 і більше років більше грамотного було чоловічого населення. Особливо великою є різниця між грамотними чоловіками та жінками у 60 і більше років: у відсотках це виглядає як 57,8% проти 28,3%. Все це може слугувати підтвердженням тому, що в перші десятиліття XX ст. почали приділяти більше уваги поширенню освіти серед жінок. Ще одним підтвердженням цьому є показники грамотності серед дітей шкільного віку. Серед хлопчиків цієї вікової групи грамотних було 61,9%, а серед дівчаток грамотних зареєстровано 63%.

Місто Умань було центром одноіменного повіту до 1923 року, коли за новим адміністративним поділом воно стало центром Уманської округи. Межі нової адміністративної одиниці були значно ширші Уманського повіту і включала вона не тільки землі історичної Уманщини. Тому дослідження статистичних даних про населення Уманської округи не входить в наші плани, а ось аналіз населення міста Умані в 1923 році викликає інтерес.

В 1923 році в зв'язку з проведенням адміністративної реформи та іншими чинниками було проведено кілька переписів – промисловий, демографічний, квартир та володінь, торгівлі. З усіх цих переписів найбільший інтерес для нашого дослідження мають

Молодая женщина. Фон. 1. Начало XX ст.

Уманська сім'я початку XX ст.

матеріали Всеросійського міського перепису 15 березня 1923 року. Він був здійснений у відповідності з постановами Раднаркому УРСР від 12 січня та 26 лютого 1923 року і охоплював міста та поселення міського типу України. До останніх були віднесені: містечки, "посьолки" при залізничних станціях, рудниках, великих заводах та великі дачні поселення. За підсумками перепису всього міського цивільного населення в Київській губернії було зареєстровано 1 151 611 осіб. З них в Уманській окрузі мешкало 113 633 особи, що складало 9,8% від загальної кількості міського населення. Уманський округ займав 5-е місце по губернії після Корсунського (12%), Бердичівського (11,3%), Черкаського (10,5%) і, звичайно, Київського за показником міського населення.

За переписом 1923 року в місті Умані мешкало 40 892 особи або 36% від загальної кількості міського населення Уманської округи. Інших 64% міського населення або 72 741 особа, були зареєстровані в інших 20-ти поселеннях міського типу.⁴ За чисельністю міського населення Умань займала 2-е місце серед окружних центрів губернії після Бердичева, в якому в ході перепису 1923 року було зареєстровано 43 574 особи. Нагадаємо, що за переписом 1920 року мешканців Умані було 44 159, а перепис 1923 року їх виявив тільки 40 892. Населення міста зменшилось на 3 267 осіб або 7,4%! Звісно, що ні в матеріалах перепису, ні в тодішніх демографічних дослідженнях не фігурують причини такого зменшення населення. Вони були зумовлені низкою економічних та політичних чинників, найдраматичнішими з яких були війна та післявоєнні продовольчі труднощі. І зрозу-

міло, що в офіційних демографічних та статистичних довідниках та інших публікаціях вони не називалися. Це має стати темою окремого дослідження.

Поділ всього міського населення на чоловіче та жіноче, за даними 1923 року, виглядав так:

Таблиця № 56.

	Загальна кількість	З усього міського населення			
		Чоловіки	% до всього міського населення	Жінки	% до всього міського населення
Все міське населення Уманської округи	113633	53636	47,2	59997	52,7
В т. ч. м. Умані	40892	19081	46,6	21811	53,3
В т. ч. поселень міського типу	72741	34555	47,5	38186	52,4

Як видно, серед усього міського населення Уманської округи переважали жінки і найбільшою ця перевага була серед мешканців міста Умані. Перше, що спадає на думку при спробі пояснити таке співвідношення чоловічої та жіночої статі – це втрати чоловічого населення у воєнні роки. Але порівняння цих показників за даними переписів 1897, 1920 і 1923 років дало такі результати:

Таблиця № 57.

Дані переписів по м. Умані	Всього населення	В т. ч.			
		Чоловіки	У %	Жінки	У %
1897 року	31016	14992	48,3	16024	51,6
1920 року	44159	19459	44,0	24700	55,9
1923 року	40892	19081	46,6	21811	53,3

Селянська родина. Укр. арх. фот. пачку XX ст.

Сім'я з м. Умані. Фото початку XX ст.

Тобто кількісне переважання жінок над чоловіками було традиційним, просто переписами 1920 і 1923 років виявлене збільшення відсотка жіночого населення міста Умані над чоловічим, що було наслідком більших втрат чоловічого населення в роки війни та революцій. В наступні роки відбувалось збільшення чоловічого населення і зменшення питомої ваги жінок в структурі населення міста. Для підтвердження цього нам доведеться вийти за хронологічні рамки здійснюваного дослідження і навести дані перепису населення міста Умані 1926 року. Він зареєстрував у місті 43 821 мешканця, з яких чоловіків було 20 536, а жінок – 23 285 осіб. У відсотках це складало: чоловіків – 46,8% і жінок – 53,1% від загальної кількості уманчан. Тобто, на 0,2% збільшилась питома вага чоловічого населення і на 0,2% – зменшилась чисельність жіночого. Звичайно, відсоток не великий, але він намітив тенденцію повернення до показників довоєнного співвідношення між чоловічим та жіночим населенням. У виразненні цього може слугувати і такий показник:

на 1 000 чоловіків жінок припадало: у 1920 р. – 1 269 осіб;

у 1923 р. – 1 143 особи;

у 1926 р. – 1 134 особи.

В цілому ж, варто підкреслити, що матеріали трьох переписів населення міста Умані аргументують твердження про вплив політичних та економічних чинників не тільки на загальну чисельність населення, а й на співвідношення між чоловічим та жіночим населенням.

Матеріали Всеросійського міського перепису 1923 року значно доповнювали дані незавершеного перепису 1920 року, але так як обидва вони проводилися в радянські часи, то дещо іншими були критерії реєстрації населення. Це, перш за все, стосується визначення соціального складу населення. Революційні перетворення повністю змінили соціальну структуру і замість колишніх суспільних класів та станів визначалися нові суспільні групи. Одним із критеріїв групування міського населення в 1923 році були джерела засобів до існування.⁵ Керуючись ним, організатори перепису все міське населення, в т. ч. і міста Умані, поділили на такі групи:

Таблиця № 58.

№ з/п		Чоловіки	Жінки	Разом	% до всього населення
1	Самодіяльні	8624	3748	12372	30,1
2	Безробітні	1351	693	2044	4,9
3	Не самодіяльні	5164	13342	18506	45,2
4	Інші				
	Всього			40892	

Ці цифри показують, що 4,9% мешканців міста не мали ніяких засобів до існування, самодіяльного населення було 30,1% від загальної кількості і близько половини населення Умані відносилося до "не самодіяльного".

Самодіяльне населення міста, за даними перепису 1923 року, поділялось на такі групи:⁶

Таблиця № 59.

Соціальні групи	Чоловіки	Жінки	Всього	% до самоді- яльного населення	% до всього населення міста
Робітники	2127	726	2853	23,0	6,9
Прислуга	137	198	335	2,7	0,8
Службовці	1924	536	2460	19,8	6,0
Армія і флот	193	-	193	1,5	0,4
Особи вільних професій	145	29	174	1,4	0,4
Господарі	2600	655	3255	26,3	7,9
Помаг. чл. сім'ї	272	543	815	6,5	1,9
Інші	1226	1061	2287	18,4	5,5
Всього	8624	3748	12372		

Як видно з наведених даних, найбільше серед самодіяльного населення міста Умані було господарів – 26,3%, а 23% складали робітники, 19,8% – службовці, 2,7% – прислуга і т. д. Але так як самодіяльного населення в Умані було менше 1/3 від всіх мешканців, то і питома вага різних його груп була не значною в порівнянні із загальною кількістю населення міста (див. таблицю № 58). А в цілому варто підкреслити, що в цій частині результатів міського перепису 1923 року чи не найкраще відобразилась післявоєнна розруха та руйнація суспільних устоїв.

Замість класово-станового поділу суспільства виділялись групи населення, соціальне походження яких не реєструвалось, а якщо і фіксувалось, то, принаймі, не афішувалось. Поділ населення за джерелами засобів існування нівелював соціальну структуру міських жителів, що було в річищі політики радянської влади щодо стирання класових відмінностей. Водночас та-

кий принцип реєстрації міського населення дав результати, які досить переконливо засвідчували наявність значних кризових явищ. Адже 2 044 безробітних та 18 506 осіб не самодіяльного населення, що у відсотках складало 50,2% всіх мешканців Умані, не мали ніяких джерел засобів існування. Це була та люмпенізована частина суспільства, що легко революціонізувалась і ставала податливим гвинтиком в механізмі держави-експропріатора.

Отже, за матеріалами трьох переписів – першого Всеросійського 1897 року, другого Всеросійського 1920 року (неповного) та загальноміського 1923 року – в цьому розділі дослідження показана динаміка чисельності мешканців міста Умані другої половини XIX – перших десятиліть XX століття, на якій відобразились такі непересічні події як перша світова війна, російські революції та визвольні змагання українського народу 1917-1920 років. Здійснена спроба з'ясувати національний, конфесійний та соціальний склад жителів міста, яке впродовж досліджуваного періоду було центром Уманського повіту Київської губернії та центром Уманської округи, що була третьою за величиною площі серед одинадцяти округ Правобережної України. Паралельно з цим, досліджувались і такі проблеми як віковий склад населення, освітній рівень уманчан, сімейний стан тощо. Навіть наближене зіставлення даних трьох переписів населення аргументовано підтверджує гальмуючий вплив на демографічну сферу політичних та економічних перетворень даного періоду.

ВИСНОВКИ

Землі Уманщини, що з 1796 по 1923 рік складали Уманський повіт Київської губернії, були заселені представниками різних етносів. Найчисельнішу групу складало українське населення, трохи меншу – єврейське, ще меншу – російське, далі – польське та представники інших національних меншин. Впродовж досліджуваного періоду відбулося чимало подій, що зумовили зміни в чисельності та соціальному складі мешканців цього краю. Визначальними серед них були: перша світова війна, революції початку XX ст. та визвольні змагання українського народу 1917-1920 років. Військові мобілізації, військові втрати, погроми, продовольчі труднощі та епідемії найбільше відобразилися на природному прирості населення та динаміці його чисельності. Якщо у відносно стабільному XIX ст. чисельність населення з плином часу збільшувалась, то в перші два десятиліття XX століття під впливом вищеназваних чинників, темпи приросту населення помітно знизилися. Так, у 1845 році в Уманському повіті мешкало 155 701 особа, у 1897 р. – 320 744 особи, у 1917 р. – 406 552, то з 1917 по 1920 рік кількість населення зменшилась до 385 834 осіб. І навіть якщо до наведених цифрових показників відноситись як до приблизних, то і в такому разі прослідко-

вується залежність приросту населення від історичних чинників і економічних та політичних умов.

Аналіз національного складу населення повіту на зламі двох століть дав можливість з'ясувати зміни в питомій вазі національностей в структурі мешканців краю. Тобто, якщо за чисельністю найбільші національні групи розташовувались в кінці XIX століття в такій послідовності: українці, євреї, росіяни, поляки, то і в перші десятиліття XX століття ця послідовність не змінилася. При загальному зменшенні чисельності мешканців нашого краю, впродовж 1897-1920 рр. українців стало менше у 1920 р. на 30 717 осіб, євреїв на 6 073 особи, поляків на 236 осіб, а чисельність росіян збільшилась на 2 287 осіб. У відсотках це виглядає так:

	1897 рік	1920 рік
Українці	85,3%	63,2%
Євреї	11,7%	8,2%
Росіяни	1,8%	2,1%
Поляки	0,8%	0,6%

Ці цифрові показники при поглибленні досліджень можуть слугувати у встановленні не тільки загальних демографічних втрат, а й стати відправними точками для з'ясування жертв воєнних та революційних подій. Вони також утверджують в думці про зросійщення українського поспільства даного регіону.

Дослідження соціального складу мешканців повіту, навіть при не повній джерельній базі, проілюструвало докорінну перебудову

суспільства продовж досліджуваного періоду. Нові критерії визначення соціальної структури суспільства в ході демографічних переписів початку XX століття віддзеркалили руйнацію традиційного класово-станового поділу і водночас дають підстави для визначення кризового стану суспільства, у якому значна частина населення не мала ніяких засобів до існування. Привласнивши землю, знаряддя праці та виробничі потужності, держава сформувала нову соціальну структуру, яка забезпечує втілення у практику нових законів суспільного розвитку.

Вивчення вікового складу мешканців Уманщини, з'ясування статевого поділу, освітнього рівня, розподілу населення за основними групами занять доповнили загальну етнодемографічну картину нашого краю. В даний період наш край являв собою досить густонаселений регіон, переважна більшість жителів якого мешкала в сільській місцевості. Це в основному було українське населення, яке займалось сільськогосподарським виробництвом та ремеслами. Саме воно було найбільше позбавлене можливості навчатися і особливо далеким від освіти і школи було жіноцтво.

Повітове місто Умань було найбільшим населеним пунктом регіону. Його мешканці займались ремеслами і торгівлею. Це в переважній більшості було єврейське населення, яке як і українське та польське російське самодержавство позбавляло національних та політичних прав. На рубежі двох століть сталися епохальні події, які суттєво вплинули на чисельність та соціальний склад мешканців міста. Окрім людських втрат війни і революцій та жертв єврейських погромів, пригальмувався природний при-

ріст населення, що відобразилося на динаміці чисельності населення. Матеріали демографічних переписів 1897 року та 1917, 1920 і 1923 років зафіксували збільшення мешканців повітового центру впродовж XIX ст. і зменшення темпів приросту в перші десятиліття XX ст., а особливо впродовж 1920-1923 років, коли населення міста зменшилось на 4 596 осіб (див. таблицю № 43).

В цілому ж зібрані і систематизовані дані демографічної статистики XIX – початку XX століття уможливили дослідження однієї зі сторінок регіональної історії. Продовженням його має бути поглиблений аналіз етнодемографічних процесів на теренах нашого краю в інших хронологічних межах. Послідовне вивчення окремих сторінок має привести до цілісного комплексного дослідження минулого регіону, яке б вирізнялося превалюванням дослідження ролі людського фактору, перевагою антропоцентризму над політизуванням історичного процесу.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Передмова

1. Умань. Історико-географічний та економічний нарис. – Черкаси, 1957. – С. 25.
2. Тутковський П. Природня районізація України. – К., 1922. – С. 46-50.

Розділ I. Уманський повіт у демографічній статистиці Київської губернії XIX – початку XX століття

1. Статистическое описание Киевской губернии, изданное И. Фундуклеем. – Ч. 1. – СПб., 1852. – С. 1-6.
2. Список поселень Київщини. – К.: Видання газети "Вісник Київського Губвиконкому", 1924. – 152 с.
3. Географическо-статистический словарь Российской империи / Составил по поручению Императорского Русского Географического Общества действительный член Общества П. Семенов при содействии члена сотрудника В. Зверинского. – СПб., 1885. – Т. V. – С. 317.
4. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел под редакцией Н.А. Тройницкого. – Т. XVI. Киевская губерния. – СПб., 1905. – С. III.

5. Там само. – С. IV.

6. Птуха М.В. Население Киевской губернии // Статистический Бюлетень Киевского Губернского Статистического Бюро. – 1925. – № 4-5. – С. 11.

7. Статистика Украины. Население Киевской губернии по данным переписи 1920 г. Серия I. – Т. 1. – № 1. – Харьков, 1922. – С. 18.

Розділ II. Населення Уманщини за переписом 1897 року

1. Временник Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел. – 1890. – № 15. – С. 9.

2. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). – Ф. 701. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1-8.

3. ДАЧО. – Ф. 701. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1-44.

4. ДАЧО. – Ф. 701. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1-50.

5. Временник Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел. – 1890. – № 15. – С. 12.

6. Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. // Киевская старина. – 1905. – Т. LXXXIX. – С. 411.

7. Тройницкий Н.А. Города и поселения в уездах, имеющие 2 000 и более жителей. – СПб., 1905. – С. 2.

8. Там само. – С. 1.

9. Ярошевич А. Назв. праця. – С. 327.

10. Лелич Б. Народное образование в Юго-Западном крае по переписи 1897 года // Южные Записки. – 1905. – № 30. – С. 21.

11. Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года // Киевская Старина. – 1905. – № 9. – С. 331.

12. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Издание Центрального Статистического комитета Министерства Внутренних Дел под редакцией Н.А. Тройницкого. – Т. XVI. Киевская губерния. – 1905. – С. 230-235.

Розділ III. Демографічна статистика Уманщини 1920 року

1. Население в губернии и уездах Украины на 1921 г. // Статистический Бюлетень. – № 6. – 15 марта. – Харьков, 1922. – С. 30.

2. Ходос М.Р. Предварительные данные об естественном движении населения Киевской губернии за время 1915-1920 гг. // Статистический Бюлетень. – 1922. – № 4-5. – С. 196

3. Двинянинов В. Население Киевской губернии по переписи 1920 г. // Статистический Бюлетень. – 1922. – № 1. – С. 28.

Розділ IV. Населення повітового міста Умані в XIX та першій десятиліття XX століття

1. Птуха М.В. Население Киевской губернии // Статистический Бюлетень Киевского Губернского Статистического Бюро. – 1925. – № 4-5. – С. 20.

2. Ходос М.Р. Предварительные данные об естественном движении населения Киевской губернии за время 1915-1920 гг. // Статистический Бюлетень. – 1922. – № 4-5. – С. 199.

3. Двинянинов В. Население Киевской губернии по переписи 1920 г. // Статистический Бюлетень. – 1922. – № 4-5. – С. 56-61.

4. Список населенных пунктов, подлежащих Всероссийской городской переписи 1923 года по Киевской губернии // Статистический Бюлетень. – 1922. – № 8-12. – С. 152-153.

5. Даниловская Е.Н. Городское население Киевской губернии по данным Всероссийской городской переписи 1923 г. // Статистический Бюлетень. – 1923. – № 7-9. – С. 78-79.

6. Из итогов общегородской переписи 1923 г. Распределение самодеятельного городского населения по социальным группам // Бюлетень Центрального Статистического Управления Украины. – Харьков, 1923. – № 20. – С. 23.

ДОДАТКИ

Додаток А

Уманський повіт Київської губернії у 1905 році*

№ з/п	Назви волостей та населених пунктів	Кількість землі (десятин)**	Кількість дворів
	<i>Місто Умань</i>	1437 $\frac{1}{2}$	2737
I	<i>Маньківська волость</i>		
1	с. Маньківка	5352	937
2	м. Соколівка	3285	517
3	с. Кіщенці	3542	633
4	с. Нестерівка	2933	437
5	с. Дзензелівка	3039	474
6	с. Мала Маньківочка	477	105
II	<i>Верхняцька волость</i>		
1	с. Верхнячка	2113	428
2	с. Шукайвода	5537	505
3	с. Притика	938	164

*Використані дані, зібрані Губернським Секретарем, Землеміром І.Я.Дороганевським.

**У загальну кількість землі по кожному населеному пункту входить приватна земля, церковна та монастирська і селянська.

*У дужках наведені сучасні назви населених пунктів.

4	дер. Чайківка	561	58
5	с. Пеніюжкова	2455	208
6	с. Лещинівка	1274	173
7	с. Босівка	672	121
8	с. Ботвинівка	1144	130
9	с. Красноставка	552	132
10	с. Добре	3076	412
III	<i>Краснопільська волость</i>		
1	с. Краснопілка	2264	392
2	с. Яроватка	337	81
3	с. Цеберманівка (Іванівка) ⁸⁰	2604	479
4	с. Берестівець	1840	305
5	с. Подобне	2640	406
6	с. Помийник (Вікторівка)	2453	417
7	с. Молодецьке	3283	604
8	с. Старі Бабани	2888	423
9	с. Ксьонзівка (Пугачівка)	1754	289
10	с. Дмитрівське (Дмитрушки)	2578	415
IV	<i>Орадівська волость</i>		
1	с. Орадівка	2123	168
2	с. Сичівка	2410	230
3	с. Христинівка	3915	289
4	дер. Свинарка	175	53
5	с. Талалаївка	1107	83
6	с. Ягубець	1951	169
7	с. Россошки (Розсішки)	1761	227

8	с. Голяківка	751	87
9	с. Вербовата	1359	115
V	<i>Уманська волость</i>		
1	Передмістя Умані	2666	625
2	с. Кочубіївка	2279	366
3	с. Війтівка (Родниківка)	2615	432
4	с. Городецьке	2504	386
5	с. Паланка	2793	496
6	с. Кочержинці	2558	489
7	с. Громи	2278	410
8	с. Степківка	1396	269
9	с. Собківка	943	203
10	с. Полянецьке	2002	330
11	с. Піківець	312	130
VI	<i>Кузьминська волость</i>		
1	с. Кузьминська Гребля (Кузьмина Гребля)	2558	420
2	с. Кожухівка	1079	130
3	с. Ухожа	689	164
4	с. Шельпахівка	1871	184
5	с. Заячківка	1518	260
6	с. Погоріла	4282	245
7	с. Осітна	1545	303
8	с. Синиця	2936	243
9	с. Тимошівка (Томашівка)	1319	244
VII	<i>Посухівська волость</i>		
1	дер. Антонівка	2545	307

2	с. Максимівка	1590	275
3	дер. Любашівка	470	132
4	с. Юрківка	1983	236
5	с. Посухівка	1167	228
6	с. Колодисте	3183	347
7	с. Рижавка	3747	593
8	с. Черповоди	2506	407
VIII <i>Ладизжинська волость</i>			
1	с. Ладизжинка	4086	434
2	с. Городниця	2595	547
3	с. Фурманка	1542	235
4	с. Ропотуха	1739 ¹ / ₂	274
5	с. Шарин	1180	213
6	с. Псярівка	3994	555
7	с. Текуча	4219	515
8	дер. Коржова Слобідка	917	128
IX <i>Бабанська волость</i>			
1	с. Бабанка	3820	305
2	с. Танське	2001	154
3	с. Доброводи	2803	201
4	с. Аполянка	1883	150
5	с. Свинарка	1366	116
6	с. Гереженівка	1939	129
7	с. Гродзево	2059	186
8	с. Сушківка	2383	810
9	с. Заячківка	651	60

X	<i>Оксанинська волость</i>		
1	с. Оксанино	4702	608
2	с. Коржево (Коржова)	1453	208
3	с. Коржевий Кут	1059	127
4	м. Дубово (с. Дубова)	2246	385
5	с. Вільшанка	892 $\frac{1}{2}$	126
6	дер. Вільшанська Слобідка	1070 $\frac{1}{2}$	116
7	с. Острівець	2357	245
8	с. Рогово (Рогова)	2008	244
9	с. Небелівка	2625	497
10	с. Станіславівка	644	88
11	с. Нерубайка	4485	566
12	с. Свердліково	3527	534
XI	<i>Підвисоцька волость</i>		
1	с. Підвисоке	8019	426
2	м. Торговиця	3000	674
3	с. Левківка	2060	240
4	дер. Володимирівка	734	92
5	с. Розсоховатець (Розсоховатка)	2919	274
6	с. Копенковате (Копенковата)	2307	320
7	с. Перегонівка	4155	526
8	с. Полонисте	1826	198
9	с. Давидівка	1038	116
10	дер. Табанова	998	72
11	с. Лебединка	3213 $\frac{1}{2}$	137
12	с. Лашевка (Лашова)	198	110

13	с. Покотилово	2740	492
XII	<i>Хижнянська волость</i>		
1	с. Хижна	3578	511
2	с. Кути	1478	205
3	с. Красний Кут	1934	231
4	дер. Константи́нівка	354	36
5	с. Побойна	1436	157
6	с. Охматів	1410	148
7	с. Вороне	2556	436
8	с. Зелений Ріг	1760	291
9	с. Безпечна	2501	391
XIII	<i>Русалівська волость</i>		
1	с. Багва	1922	322
2	с. Рубаний Міст	1903	304
3	с. Русалівка	3058	496
4	с. Нова Гребля	1762	294
5	с. Кислін	1366	259
6	м. Антоновка	2782	322
7	м. Буки	965	570
8	с. Ризіна	2169	383
9	дер. Софіївка	1535	46
XIV	<i>Іваньківська волость</i>		
1	м. Іваньки	3870	428
2	с. Янківка	1446	212
3	с. Березівка	1908	230
4	с. Попівка	1859	231
5	с. Крачківка	1675	259

6	с. Харківка	1961	258
7	дер. Тимошівка	990	118
8	с. Полковниче	849	278
9	с. Паланочка	1981	223
XV	<i>Шаулихська волость</i>		
1	м. Шаулиха	1951	344
2	с. Чорна Кам'янка	4039	563
3	с. Беринка	1925	322
4	с. Юрполь	839	135
5	с. Папужинці	2387	349
6	с. Лащево	2179	225
7	с. Веселий Кут	1784	182
8	дер. Антоновка	671	110
9	с. Онufrіївка	3049	313
XVI	<i>Мошурівська волость</i>		
1	м. Мошурів	4476	733
2	с. Поташ	2482 $\frac{1}{2}$	221
3	с. Романівка	3426 $\frac{1}{2}$	62
4	с. Гордашівка	1858	459
5	с. Білашки	1803	436
XVII	<i>Тальнівська волость</i>		
1	м. Тальне	4585	1150
2	с. Кобринова Гребля	999	234
3	с. Соколовочка	399	120
4	с. Глубочок (Глібочок)	1207	336
5	с. Довгеньке	437 $\frac{1}{2}$	140
6	с. Корсунка	1854	214

7	с. Криві Коліна	1399	215
8	с. Павлівка	2314	398
9	с. Чеснопіль	548	95
10	с. Майданецьке	2554	434
XVIII	<i>Тальянська волость</i>		
1	с. Тальянки	3468	519
2	с. Роги	2941	369
3	с. Косенівка	2387	477
4	с. Легезино (Легедзино)	2889	465
5	с. Вишнопіль	3634	568
6	с. Зеленьків	2923	356
7	с. Кам'янече	5932	351
Всього	164 населених пункти*	357717	53224

* Дані неповні так як окрім містечок, сіл та "деревень" в повіті були ще хутори, ферми, залізничні станції тощо.

Словник застарілих та рідковживаних слів

Асесор – судовий працівник, урядовець поліції.

Волость – територіальна одиниця – складова частина повіту.

2. Починаючи з 1861 року – нижча адміністративна одиниця станового селянського самоуправління. З установленням радянської влади в Україні натомість 1 989 волостей було створено 706 районів.

Генерал-губернатор – вищий урядовий чиновник в дореволюційній Росії 1703-1917 рр.; мав цивільну та військову владу, з 1775 р. очолював генерал-губернаторство, до складу якого входила одна або кілька губерній.

Гріш – срібна монета, що карбувалася у Чехії, Польщі, Литві та інших країнах Європи. З кінця XV ст. – білонова, одна з основних у монетному обігу України.

Гривна – вагово-грошова і лічильно-грошова одиниця. Як вагово-грошова одиниця гривна являла собою злиток срібла стандартної ваги, що, залежно від типу, коливалася від 140 до 240 грам. Як лічильна одиниця дорівнювала 48 грошам.

Губернія – вища адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії.

Вперше встановлена в 1708 році указом Петра I, за яким територію всієї Московської держави було поділено на 8 губерній. Дві з них – Київська і Азовська – займали частину території України. Губернію очолював губернатор, який поєднував адмі-

ністративні, судові і фінансові функції. Губернії в свою чергу поділялись на повіти.

Державні селяни – соціальна група селян у XVIII-XIX ст., які користувалися казенною землею й номінально володіли нею та перебували у феодальній залежності від держави, вважались особисто вільними.

Десятина – міра земельної площі в Україні, Росії та Білорусії, відома з кінця XV століття. У XVIII ст. становила 1,0925 га. З певними змінами існувала до XX століття.

Дворянство – соціальна верства, наділена певними привілеями, здебільшого спадковими.

Повіт – адміністративно-територіальна одиниця, що існувала на українських, польських, литовських і білоруських землях з другої половини XIV ст. Українські землі, що потрапили під владу Російської імперії були остаточно поділені в кінці XVIII ст. на губернії та уїзди. Але місцевим населенням уїзди традиційно йменувалися повітами. Повітовий поділ в Україні зберігався до 1923 року, коли замість 102 повітів було створено 52 округи.

Подушний податок (подушне) – основний прямиий податок у XVIII-XIX ст. запроваджений Петром I у 1724 р. замість подвірного оподаткування. Цей податок сплачувало все чоловіче населення крім дворян, духовенства і осіб, що перебували на державній службі. У 1863 році від подушного звільнено міщан і цехових ремісників, а ще раніше купцям замінено сплатою процентного збору з капіталу. Внаслідок цього подушне стало виключно ставним селянським податком. Скасовано у 1887 році.

Фіскальний – спрямований на інтереси фіску, державної скарбниці.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
РОЗДІЛ І.	
Уманський повіт у демографічній статистиці Київської губернії XIX – початку XX століття	7
РОЗДІЛ ІІ.	
Населення Уманщини за переписом 1897 року.....	33
РОЗДІЛ ІІІ.	
Демографічна статистика Уманщини 1920 року.....	105
РОЗДІЛ ІV.	
Населення повітового міста Умані в XIX та перші десятиліття XX століття	131
ВИСНОВКИ	177
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	181
ДОДАТКИ.....	185